

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetinin`

4 b-kurs studenti Qaypnazarova İndiranın`

«S.Ma`jitov shıg`armaları tilinin` leksikalıq o`zgeshelikleri» atamasında

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Ilmiy basshı

filologiya ilimlerinin`

kandidatı B.Dilanov

No`kis-2014-jıl

Jaqlawg`a ruxsat berildi

Fakul`tet dekanı: f.i.k. B.Dilanov
Kafedra baslıg`ı: dots.O.Sayımbetov
Ilimiy basshı: f.i.k. B.Dilanov

Tema: «S.Ma`jitov shıg`armaları tilinin` leksikalıq o`zgeshelikleri »

Pitkeriwshi: Qaypnazarova İndira

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasının` qararı:

«S.Ma`jitov shıg`armaları tilinin` leksikalıq o`zgeshelikleri» atamasındag`ı
pitkeriw qa`nigelik jumısına «_____» bahası qoyılsın.

MAK baslıg`ı: _____

MAK ag`zaları: _____

S.MA`JITOV SHIG`ARMALARI TILININ` LEKSİKALIQ O`ZGESHELİKLERİ

M A Z M U N I

K İ R İ S İ W.....

**I. S.Ma`jitov shıg`armalarında qollanılğ`an so`zlerdin`
tematikalıq toparları**

**II. S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde basqa tillerden
kirgen so`zler.....**

2.1. Arab ha`m parsı tillerinin` so`zleri.....

2.2. Rus tilinen kirgen so`zler

2.3. Tu`rkiy tillerden kirgen so`zler.....

**III. S.Ma`jitov shıg`armalarındag`ı so`zlerdin`
leksika-semantikalıq o`zgeshelikleri**

**IV. S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde so`zlerdin`
qollanıw o`risi.....**

JUWMAQ

PAYDALANILG`AN A`DEBİYATLAR

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetı

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

2013-2014-oqıw jılı

Student: İ.Qaypnazarova

Ilimiy basshı: f.i.k. B.Dilanov

Tema: «S.Ma`jitov shıg`armaları tilinin` leksikalıq o`zgeshelikleri»

Avtorlıq annotatsiya

**Jumıstın` aktual`lıg`ı.** Qaraqalpaq jazba a`debiy tili klassik shayırlar ta`repinen irge tası qalang`an bolsa, al XX a`sirde shın ma`nisindegi rawajlang`an, belgili da`rejede jetiliskeñ jazba a`debiy tildin` qa`lipleskenin ko`remiz. Bul da`wirdi qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` qa`liplesiwinin` ayırıqsha bir da`wiri dep esaplawg`a boladı, sebebi bul da`wirde Qaraqalpaqstandag`ı sotsiallıq ortalıq, Evropa ma`deniyatının` ta`siri, baspaxanaların` ashılıwı, gazeta-jurnallardın` shıg`a baslawı, jan`a a`lipbe tiykarında kitaplar basıp shıg`arıw sıyaqlı jumıslar qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` kem-kemnen rawajlanıwında tiykarg`ı xızmet atqardı. A`lbette, usınday da`wirde bir neshe prozalıq, poeziyalıq ha`m dramalıq shıg`armalar jazıp qaldırğ`an S.Ma`jitovtın` qaraqalpaq a`debiy tilinin` qa`liplesiwinde ha`m imla qag`ıydaların` jetilisiwinde, xalıqtı sawatlandırıwda xızmeti a`hmiyetli orındı tutadı. Solay eken belgili shayır, jazıwshı ha`m dramaturg, sonın` menen tilshi-ilimpaz S.Ma`jitov shıg`armaları tilinin` leksikalıq o`zgesheliklerin u`yreniw ha`zirgi qaraqalpaq til bilimi ushın aktual` ma`selelerden esaplanadı.

Jumıstın` maqseti ha`m wazıypaları. Jumıstın` tiykarg`ı maqseti belgili ag`artıwshı, shayır, jazıwshı ha`m tilshi ilimpaz S.Ma`jitovtın` qaraqalpaq a`debiy tilin rawajlandırıwğ`a qosqan u`lesin, ko`rkem a`debiy shıg`armaların` leksikalıq o`zgesheliklerin anıqlawdan ibarat. Bul maqsetke erisiw ushın to`mendegidey wazıypalardı sheshiw belgilendi:

- temag`a baylanaslı jazılğ`an ilimiy miynetlerge sıpatlama beriw;
- onın` shıg`armaları tilinin` leksika-semantikalıq o`zgesheliklerin anıqlaw;
- izertlew na`tiyjeleri boyınsha ilimiy usınıslar beriw.

**Jumıstın` metodologiyası.** Jumısta S.Ma`jitovtın` shıg`armaları tilinin` leksika-semantikalıq o`zgeshelikleri ha`zirgi qaraqalpaq tili menen salıstırılıp u`yrenildi. Jumıstın` teoriyalıq bazası xızmetin milliy ideologiya materialları, belgili tyurkologlar - N.A.Baskakov, S.E.Malov, qaraqalpaq tilshi-ilimpazları D.Nasırov, O.Dospanov, D.Saytov, E.Berdimuratov, H.Hamidov, Sh.A`bdinazimovlardıń miynetleri atqaradı. Jumıstı jazıwda olardıń izertlew usılları, teoriyalıq pikirleri basshılıqqa alındı.

Jumıstın` ilimiy-teoriyalıq ha`m a`meliy a`hmiyeti. Jumıstın` teoriyalıq a`hmiyeti sonda, ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` qa`liplesiwinin` ayırıqsha da`wiri esaplang`an XX a`sirdin` basındag`ı qaraqalpaq tilinin` izertlenbegen ma`selelerin anıqlaw ha`m onı jan`a teoriyalıq mag`lıwmatlar menen tolıqtırıwğ`a mu`mkinshilik jaratadı.

Jumıs a`meliy jaqtan da u`lken a`hmiyetke iye bolıp, Jumıstı studentler, mektep mug`allimleri o`zlerinin` praktikalıq jumıslarında qollanıwına boladı.

**Jumıstın` qurılısı.** Jumıs kirisiw, 4 bo`lim, juwmaqlaw ha`m paydalanılğ`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

İlimiy basshı:

f.i.k. B.Dilanov

Pitkeriwshi:

İ.Qaypnazarova

KIRISIW

S.Ma`jitov (1869-1938) belgili ag`artıwshı-shayır, prozaik ha`m dramaturg bolıw menen birge da`slepki qaraqalpaq tilindegi sabaqlıqlardıń avtorı esaplanadı. Bul tuwralı pedagog-ilimpaz J.Urumbaev o`z miynetinde bılay jazadı: «Qaraqalpaq tilinde sabaqlıqlardı du`ziw ushın eki adam: A`sen dilmash Aytımov ha`m Seyfulg`a`biyt Ma`jitov saylap alındı... Ol ekewin 1925-jıldın` basında Tashkent qalasındag`ı Qazaq (qırğ`ız) xalıq ag`artıw institutı shaqırıp aldı ha`m onda A`.Aytımovtıń` kandidaturası qabıl etilmedi, al sabaqlıqlardı du`ziw wazıypası S.Ma`jitovqa ju`klendi»<sup>1</sup>. A`.Aytımov milleti qaraqalpaq. Ol qaraqalpaq, orıs tillerin bilgeni menen, suw xojalıg`ı tarawında islegen, pedagogikalıq ta`jiriybe, jazıwshılıq uqıbı joq edi. Al S.Ma`jitov milleti tatar bolg`anı menen qaraqalpaq tilin jaqsı biledi, ag`artıwshı-shayır, ja`ne sol waqıtta Qon`ırat okruglik xalıq bilimlendiriw bo`liminin` baslıg`ı bolıp islep turg`an waqtı edi. S.Ma`jitov 1925-jılı Tashkent qalasında arab grafikasına tiykarlang`an jan`a qaraqalpaq jazıwında da`slepki «Qaraqalpaq tilinde a`lipbe», «Egedeler sawatı», «Oqıw kitabı» sabaqlıqların jarattı. Bunnan keyingi qaraqalpaq jazıwı latin grafikasına o`tken da`wirlerde de «Qaraqalpaq a`lipbesi» (1929), «Qaraqalpaqsha til sabag`ı» (1930), Qaraqalpaq tilinin` a`ddudı (grammatikası, Moskva, 1932), «Qaraqalpaqlar mektebindegi go`rsawatlar mektebine programma» (Moskva, 1931) atlı miynetlerdi jazıwg`a qatnastı.

S.Ma`jitov 1937-jılı «Xalıq dushpanı» sıpatında nahaqtan ayıplandı ha`m 1938-jılı To`rtku`l tyur`masında qaytı boldı. Biraq onda hesh qanday ayıp joq edi. Na`tiyjede S.Ma`jitov 1958-jılı 29-sentyabr`de Qaraqalpaqstan Respublikası prokurorının` qararı menen o`liminen son` qaytadan aqlandı.

Avtordın` ko`rkem shıg`armaları en` da`slep 1965-jılı belgili ilimpaz Q.Ayımbetov ha`m S.Ma`jitovtıń` balası Raxim Ma`jitovlar ta`repinen «Tan`lamalı shıg`armaları» toplamı baspadan shıqtı. Bunnan keyin 1970-jılı

¹ Урумбаев Ж. История советской школы Каракалпакии. –Нукус: 1966.-С. 248-250.

gu`rrin`leri, 1973-jılı qosıqları orıs tilinde o`z aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. S.Ma`jitovtın` en` tolıq, jetiliske shıg`armaların` jıynag`ı ilimpaz f.i.d. Qırıqbay Bayniyazovtın` baspag`a tayarlawında 1992-jılı Seyfulg`a`biyt Ma`jitov «Shıg`armaları» atamasında No`kis qalasında basıldı. Bul toplamg`a 1965-jıl`g`ı toplamdag`ı shıg`armalar bir qansha tolıqtırırwlar menen, sonday-aq sabaqlıqlardag`ı («Qaraqalpaq tilinde a`lipbe», «Oqıw kitabı», «Egedeler sawatı» -1925) avtordın` qosıq ha`m gu`rrin`leri, «Bag`dagu`l» p`esası kirgizilgen. Da`slepki waqıtlarda avtordın` bir qansha qosıqları «Qopalı», «G`arrı diyqan» degen laqaplar menen 1920-1930 jıllardag`ı «Erkin qaraqalpaq», «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetalarında ja`riyalandı².

S.Ma`jitovtın` jazg`an u`sh sabaqlıg`ı («Qaraqalpaq tilinde a`lipbe», «Egedeler sawatı», «Oqıw kitabı» (1925-j.) onı shın ma`nisindegi ustaz, ilimpaz, ag`artırwshı, qaraqalpaq tili boyınsha en` birinshi sabaqlıq avtorı sıpatında tanıtadı. Bu`gingi da`wir ko`zqarasınan onın` sabaqlıqlarında ayırım kemshilikler bolg`anı menen olar ha`zirgi waqıtta jazılıp atırg`an barlıq sabaqlıqlardıń, grammatikalardıń tiykarın quraydı.

S.Ma`jitov tek ilimpaz emes, al ol u`lken ustaz ko`rkem so`z ustası da bolıp esaplanadı. Bunı onın` mektep sabaqlıqlarında`g`ı, tan`lamalı shıg`armalarında`g`ı<sup>3</sup> qosıqları ha`m prozalıq shıg`armaları tolıq tastıyıqlaydı. Sonday-aq «Bag`dagu`l» p`esası S.Ma`jitovtı en` da`slepki qaraqalpaq dramaturgi sıpatında tanıtadı. Sonın` menen birge O`zIAQQB qoljazbalar fondında R-240, M-21 shıfırı menen S.Ma`jitovtın` «Gu`lim- Tayman» p`esasın` arab grafikasında`g`ı qoljazbası ha`m onın` N. Japaqov ta`repinen tayarlang`an variantları saqlanbaqta. Tilekke qarsı bul p`esa baspasoz betinde ele ja`riyalanbadı.

S.Ma`jitovtın` ko`rkem shıg`armaları 1965, 1992 jılları o`z aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Sonın` menen S.Ma`jitov shıg`armaların` tillik

²Мәжитов С. Шығармалары. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. -Б.19.

³ Сонда, 1992. 200 б.

o`zgesheliklerin aniqlawda onin` sabaqlıqlarında berilgen oqıw materialları da esapqa alındı. Sebebi bul materiallar avtor ta`repinen do`retiwshilik penen qayta islenip, oqıwshılarg`a u`lgi materiallar sıpatında oqıtıwg`a usınıs etilgen. Biz pitkeriw qa`nigelik jumısımızda S.Ma`jitovtı ko`rkem so`z ustası retinde tilimizdin` so`zlik quramınan qalay paydalang`an, onı qalay rawajlandırğ`an degen ma`selelerdi u`yrenbekshimiz.

Qaraqalpaq klassik shayırları shıg`armalarının` leksikasın izertlew arqalı biz olardın` XIX a`sirde jazba a`debiy tildin` qa`liplesiwinde qanday u`les qosqanın aniqlasaq, S.Ma`jitov shıg`armalarının` leksikasın izertlew arqalı XX a`sirdin` basındag`ı qaraqalpaq tilinin` qanday jag`dayda bolğ`anın, qanday so`zler qollang`anın, olardın` qanday ma`nileri bar ekenligin, qaraqalpaq tili a`debiy normalarının` qa`liplesiw ha`m rawajlanıw bag`darların aniqlaymız.

Ha`r qanday a`debiy tildin` qa`liplesiw ha`m rawajlanıw basqıshların u`yreniwde sol xalıqtın` ma`deniy turmısında ayırıqsha orın iyeleytug`ın ko`rkem so`z sheberlerinin` shıg`armaların lingvistikalıq bag`darda izertlew u`lken a`hmiyetke iye⁴.

S.Ma`jitov shıg`armaları tiykarınan jazba tu`rde jetip keldi. Jiyen jıraw, Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, O`tesh, Omar ha`m Ayapbergen shayırlardın` shıg`armaları bizin` da`wirimizge tiykarınan alg`anda awızsha tu`rde kelip jetti. Olardın` shıg`armalarının` ko`pshiligi xalıq awızınan jazıp alındı. Sonlıqtan da informatorlardın` aytıp bergen tekstinde qa`te-kemshiliklerdin` bolıwı mu`mkin⁵.

Solay eken, S.Ma`jitov shıg`armalarının` leksikasın u`yreniw qaraqalpaq jazba a`debiy tili normalarının` qa`liplesiwın, onin` rawajlanıw bag`darın da`l aniqlawda biybaha derek xızmetin atqaradı. Shayır shıg`armalarının` o`zgeshelikleri sonda, ol do`retpelerinde o`z so`zlik qatlamg`a tiyisli so`zler, o`zlestirilgen so`zlerdi qollanıw menen birge, sol da`wir ushın

⁴ Әбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили: Филол. фан. докт. ...дис. -Нөкис: 2001. –Б. 201.

⁵ Қарақалпақ әдебияты классиклериниң шығармаларының тили / Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. –Н.: Билим, 1995. –Б. 38.

jan`a so`zlerdi sheber paydalanadı ha`m ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinın` qa`liplesiwine, onın` leksikasının` bayıwına belgili u`les qostı.

Jumısımızda tiyisli mısallar to`mendegi bes derekten alındı ha`m alıng`an mısallardan keyin qawsırma ishinde a`debiyatlardıń tiyislisinin` qatar ta`rtibi ha`m mısal alıng`an bet nomeri ko`rsetildi.

1. Ma`jitov S. Shıg`armaları. -No`kis: Qaraqalpaqstan , 1992.
2. Ma`jitov S. Qaraqalpaq tilinde a`lipbe, -Tashkent: 1925.
3. Ma`jitov S. Oqıw kitabı, Tashkent: 1925.
4. Ma`jitov S. Egedeler sawatı, Tashkent: 1925.
5. Ma`jitov S. «Gu`lim-Tayman» p`esasının` O`zR İA Qaraqalpaqstan bo`limi, qoljazbalar fondı M-21/R-240 shifrlı qoljazbası.

I. S.Ma`jitov shıg`armalarında qollanılğ`an so`zlerdin` tematikalıq toparları

S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde qollanılğ`an so`zlerdin` basım ko`pshiligin tu`rkiy so`zler quraydı. Olardı tallap qarag`anımızda so`zlerdin` tu`rli toparlarg`a qatnaslı ekenin ko`remiz. Bul so`zlerdi tematikalıq jaqtan to`mendegidey toparlarg`a ajratıp qarawg`a boladı.

1.1. Adam mu`shelerin ha`m tuwısqanlıq qarım-qatnastı an`latatug`ın so`zler

Shayır shıg`armaları tilinde adam mu`shelerin an`latatug`ın so`zler tiykarınan ha`zirgi qaraqalpaq tiline sa`ykes keledi. Derlik adam mu`shelerin an`latıwshı atamalar shıg`armalarda tolıq qollanılğ`an. Ha`rbir tildin` so`zlik quramındag`ı adam mu`shelerinin` atamaları sol tildin` en` eski qatlamlarının` biri bolıp tabıladı. Olar to`mendegishe: *bas, man`lay, qas, ko`z, qabaq, kirpik, qulaq, murın, awız, til, jutqınshaq, o`n`esh, kegirdek, qol, iyin, jawırın, bilek, tirsek (shıg`anaq), qara alaqaq, barmaq, o`kpe, bawır, ju`rek, bu`yrek, quwıq, qarın, ishek, ko`kirek, qabırğ`a, san, janbas, sıyraq, baqay, ayaq, taban, omırtqa (1,130), to`s (1,98), saqal (1,100), gelle (1,103), tan`lay (1,107)*. Bul so`zlerdin` ishindegı *sıyraq, baqay*, so`zleri ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ayırım tekstlerde g`ana jumsaladı. *Baqay* so`zi haywanatlarg`a baylanıslı qollanıladı.

Sonday-aq shıg`armalarda parsı tilinen kirip kelgen mu`she atların bildiriwshi «da`s»: *Da`s kelmedi dushpan qattı sazaylap (1,21)*, «pay»: *Pay tiktım (5,4)* so`zleri qollanılğ`an. *Da`s-qol, pay-ayaq* ma`nisin bildiredi. Olar ha`zirgi qaraqalpaq tilinde *da`stek, gu`l da`ste, paytaxt, baypaq* so`zlerinin` qurılısında qollanılıp ju`r.

S.Ma`jitov shıg`armalarında jumsalg`an tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretug`ın so`zlerdi u`sh toparg`a bo`liwge boladı.

**a) Qang`a baylanışlı atamalar:** *ata*, *ana* (1,183), *apa* (1,183), *ag`a* (1,181), *a`ke* (1,180), *baba* (1,179), *qarındas* (3,94), *ene* (1,172). Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde tiykarınan *ene* so`zi «*qayın ene*» ma`nisinde qollanıladi, al shıg`armalarda «*ana*» ma`nisinde jumsalg`an, bul so`z ha`zir qubla dialektte de usılay qollanıladi. «*Nemere ana*» so`zi de shıg`armalarda qollanılğ`an, bul tiykarınan qazaq tilinen kirgen so`z bolıp, dayı anası, yag`nıy anasının` anası, ha`zirgi waqıtta *mama kempir* tu`rinde de qollanıladi.

b) Nekege baylanışlı atamalar: *ayal* (3,95), *qatın* (1,185), *qayın ata* (1,165), *kishe* (1,124), *shabazı* (1,133), *kelin* (2,68), *toqal*, *ba`ybishe* (1,135).

**v) Jas o`zgesheligine baylanışlı atamalar:** *qart* (95, 2), *qarrı* (3,95), *kempir*, *shal* (3,102), *go`dek* (3,108), *qartan`* (1,184), *jigit*, *g`arrı* (1,185), *ka`ywanı hayal* (1,147). «*Ka`ywanı hayal*» so`zi jası 50-60 jaslardan o`tken hayallarg`a ayıladi, sonın` menen birge tek jas o`zgeshelikleri menen sheklenbesten bul so`z so`ylegen so`zi, ha`reket-a`depleri jag`ınan jaqsı ko`ringen hayallarg`a ayıladi. *Qart* so`zi 60 jaslardan o`tken adamlarg`a ayıladi.

1.2. Siyasiy-ja`miyetlik so`zler

S.Ma`jitov o`z da`wirinin` siyasiy jaqtan sawatlı adamlarınan biri boldı. Bug`an avtordın` Qu`len bolıstın` xatkeri bolıwı ha`m XX a`sirdin` basında bir neshe siyasiy-ja`miyetlik islerge aralasıwı da`liyl bola aladı. Shayır o`z shıg`armalarında orıs tili arqalı o`zlesken jan`adan siyasiy terminlerdi qollanıw menen birge, sol da`wirdegi xalıq arasında qollanılıp ju`rgen arab ha`m tu`pkilikli tu`rkiy tilindegi ja`miyetlik-siyasiy so`zlerden de jaqsı paydalang`an. Shıg`armalardag`ı bul tematikadag`ı so`zlerdi rus tili arqalı kirip kelgen so`zler, xalıq tilinde qollanılıp ju`rgen tu`pkilikli so`zler dep eki toparg`a bo`lip u`yreniwge boladı.

Rus tilinen kirip kelgen so`zler: *sovet* (1,67), *xlopkom* (1,49), *pristawitil* (4,53), *komanda* (1,117), *soyuz* (1,41), *oyaz*, *bolıs* (1,152), *nagan* (1,35).

- Xalıq tilinde qollanılıp ju`rgen tu`pkilikli so`zler: *ıqtısad* (67), *nızam*, *qarar*, *ma`deniy jurt* (1,72), *kamolat* (1,77), *ta`lim*, *a`debiyat* (1,88), *abat* (1,28), *jarlıq*, *mo`hir* (1,168), *jarlı*, *japakesh*, *jamay*, *taj*, *taxt* (1,21), *jumhu`riyat* (2,77), *qallash* (1,49), *ja`miyet* (1,49), *wa`layat* (1,30), *atalıq*, *biy*, *bay*, *xan* (1,170), *ma`hrem* (1,166), *qul* (1,168), *ha`kim* (1,128), *murap* (1,129), *molla*, *imam* (1,148), *porxan* (1,144), *qazı* (1,150), *diywan molla* (1,151), *shıyıq* (1,151), *aqsaqal*, *eliwlik*, *ka`tquda*, *jarımshı* (1,152), *beldar* (1,139), *dilmash* (5,6), *qa`lpe* (1,174), *baqqal* (1,177), *sarrap* (5,36), *ma`deniyat*, *awıl*, *sha`ha`r* (1,83), *quraltay* (1,73), *bazar* (1,97). Bulardan ma`lim bolg`anınday, bul toparg`a kiriwshi so`zlerdin` ko`pshilik bo`legi arab-parsı tilinin` so`zleri, sebebi XX a`sirge shekemgi da`wirde ha`kimiyat tiykarınan xan, biy, din iyeleri bolg`an imam, qazılardın` qolında boldı. Iqtısat, kamolat, wa`layat, jumhu`riyat, quraltay so`zleri sol da`wir ushın jan`adan kirgen so`zler esaplanadı. Mısallardag`ı xan, biy, bay, atalıq, ma`hrem, murap, imam, qazı, iyshan, eliwlik so`zleri xan da`wirindegi a`mel atların bildirse, baqqal - mayda-shu`yde satıwshı, sarrap-aqsha almastırıwshı, qa`lpe so`zi- eki tu`rli ma`nide jumsaladı, biri qus u`yretiwshi, bunı A`jiniyaz shayırdın` «Da`wran bolmadı» qosıg`ında «Qa`lpe, sayyadlarım maman bolmadı», qatarlarında da ko`remiz. Ekinshi ma`nisi eski medresede «topar jetekshisi» «qa`lpe» dep ju`ritilgen. Shıg`armalarda bul so`z eki ma`nide de qollanılg`an. Al, oyaz, bolıs, so`zleri Patsha Rossiyası da`wirindegi aymaqlıq a`mel atları bolıp, u`ezd, volost` so`zlerinen kelip shıqqan.

1.3. Sharwashılıq tarawına, qus ha`m haywanlar du`n`yasına baylanışlı so`zler

Tariyxtan belgili bolg`anınday, qaraqalpaq xalqı burınnan sharwashılıq, balıqshılıq ka`sibi menen shug`ıllang`an. Bul taraw leksikasın ilimpazlarımız til tariyxının` altay qatlamı menen baylanıstıradı<sup>6</sup>. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde sharwashılıq leksikası tuwralı Q.Paxratdinov ta`repinen kandidatlıq dissertatsiya jazıldı.⁷

S.Ma`jitov shıg`armalarında sharwashılıq, haywanlar du`n`yasına baylanışlı bir qansha so`zlerdin` qollanılğ`anın ko`remiz.

Qaramalg`a baylanışlı so`zler: *qaratuwar, buzaw, baspaq, tu`lek, bas tana, qunanshıg`ar, do`nen, besli, o`giz, bug`a, urg`ashı baspaq, ta`nekey, jazım qashar, qunajın qashar, do`nejin sıyır, tuwg`an sıyır* (2,50).

Jılqı atları: *qulın, jabag`ı tay, qunan, do`nen, besli, ayg`ır, aqta at, baytalsha, baytal, biye* (2,51), *japaltan at, tulpar* (1,165), *bedew* (1,134), *jorg`a* (2,67).

Qoy-janlıqqa baylanışlı so`zler: *qoshqar, azban, sawlıq , tusaq, isek, boydaq, toqlı, marqa qozi, eshki, teke, serke, serkeshik, tusha, shıbış ılaq* (2,51).

Bul misallardag`ı *qunan* (u`sh jasar), *do`nen* (to`rt jasar) so`zleri do`retpeler tilinde haywanlardın` barlıq tu`rine baylanışlı qollanılğ`an. Mısalı, Bu`gin keshte bir *qunan qoydı* soydıramız (qoyg`a baylanışlı) (1,148). Men to`rkinlep barsam ag`amnın` o`giz qılaman dep qoyg`an *qunanshıg`arı* bar edi (u`sh jasar tana) (1,128). Biraq eki tillanı, bayraqqa qoysan`ız, *qunan bayraq*, tay bayraq degenlerin` boladı (u`sh jasar at) (1,148). *G`unansha, g`unan tu`ye* (u`sh jasar tu`ye). Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde *qunan* so`zi tek jılqıg`a baylanışlı aytiladı, bul «*qunan*» so`zinin` ma`nisinin` tarayg`anına derek beredi.

⁶ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент: 2006. –Б. 174.

⁷ Пахратдинов Қ. Животноводческая лексика в каракалпакском языке.: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Н.: 1992.

Qoy-janliqqa baylanishi qollanilgan *toqli*, *shibish ilaq*, soʻzleri «Devoni lugʻati at turk» miynetinde de qollanilgan. Bul soʻzge ilimpaz S.Mutallibov *toqli* - altı aylıq qozi, *shibish* - altı aylıq ilaq, dep tuʻsinik beredi ⁸.

Haywan haʼm jaʼnlikler atları: *boʻri*, *tuʻlki*, *arıslan*, *iyt*, *qoyan*, *ayıw*, *taylaq*, *sırtlan*, *sher* (1,111), *donʻız* (1,70), *qaplan* (1,115), *qarshıgʻa* (2,75), *tırna* (1,192), *shayqus*, *tawıq*, *gʻaz* (1,141), *uʻki* (1,64), *quw*, *oʻrdek*, *palapan* (1,64), *gʻargʻa*, *torgʻay* (1,69), *shimshıq*, *kepter* (1,111), *oʻpepish* (oʻpepek), (1,112), *molla torgʻay*, *poshsha torgʻay*, *qarlıgʻash*, *buʻlbil* (1,112), *qumırı* (1,62), *suʻylin* (1,80), *sunʻqar* (1,97), *baqa*, *tasbaqa*, *maqluq*, *jılan* (1,141), *aqquw*, *shayan* (1,106), *guʻbelek*, *shıbn* (1,112), *peshshe* (1,66).

Balıq atları: *bekire*, *sazan*, *suʻwen*, *aqmarqa*, *tıran shabaq*, *qaragoʻz shortan*, *moʻnʻke*, *koʻkjuʻn sıla*, *qılısh shabaq*, *maʻjid shabaq*, *alabugʻa*, *qızıl qanat* (2,48).

1.4. Oʻsimlik atları

Oʻsimlik atamalarına baylanishi sonʻgʻı waqıtları qaraqalpaq tilinde Q.Bekniyazov taʼrepien kandidatlıq dissertatsiya⁹ jazıldı. S.Maʼjitov shıgʻarmalarında qollanilgan gʻaʼlle, palız haʼm mal otı shoʻpleri qaraqalpaq tilindegi oʻsimlik duʼnʻyasındagʻı atamalardı belgili daʼrejede qamtıgʻanın koʻremiz.

Gʻaʼlle haʼm palız atları: *biyday*, *juʻweri*, *arpa*, *tarı*, *salı*, *shigin*, *maʻsh*, *lobiya*, *burshaq*, *guʻrish*, *qawın*, *qabaq*, *palawkaʻdi*, *jambılsha*, *qıyar*, *taʻrnek*, *geshir*, *piyaz* (2,47), *gʻarbız* (1,47). *Palawkaʻdi* soʻzi qubla dialekt tiline taʼn, aʼdebiy tilde palawqabaq tuʻrinde qollanıladi.

Ot-shoʻp atları: *jonʻishqa*, *pishen*, *gʻawısh*, *topan*, *salma qamıs*, *saban*, *urıq*, *jeken*, *alaputa*, *qara sora*, *qanʻbaq*, *qarabaraq*, *aqbas*, *jantaq*, *porıq*

⁸ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Тошкент: 1959. –Б. 18.

⁹ Бекниязов Қ. Қорақалпоқ тилидаги мева ва полиз ноилари.: Филол. фан. номз. ...дис. автореф. –Н.: 2006.

(2,48), *gu`l* (1,55), *sho`p*, *o`len`* (1,66), *gu`l pa`shek* (1,104), *kegey* (1,161) , *ko`k egin*, *aq egin* (3,109).

Poriq - qamıstın` tamırı, *aq egin* - jazda pisetug`ın eginlerdin` tu`rleri.

Qaraqalpaq tilindegi diyxansılıqqa, miywe ha`m palızg`a baylanıslı ko`p so`zler parsı-ta`jik tilinen o`zlesken. Mısalı, *diyxa*n (parsı tilinde «deh»-awıl, «xan»- xan, yag`nıy awıldın` xanı) *miywe*, *palız* so`zlerinin` o`zi-aq bunın` ayqın da`liyli esaplanadı. Sebebi parsı xalıqları burınnan otırıqshı xalıq bolıp, olar tiykarınan diyxansılıq penen shug`ıllang`an ha`m bizin` xalqımızg`a da diyxansılıq usı xalıqlardan o`tken.

1.5. U`y turmısı buyımları atları

S.Ma`jitov o`z shıg`armalarında xalqımızdın` ku`ndelikli turmısındag`ı turaq jay, kiyim-kenshek ha`m bezeniw zatları, xojalıqtag`ı kerekli buyımlardın` atamalarına baylanıslı so`zler de o`nimli ushrasadı.

1. Turaq jayg`a baylanıslı qollanılğ`an so`zler: *ılashıq* (4,41), *qos* (1,181), *otaw* (1,135), *ku`rke* (1,161), *shatpa* (4,52), *pa`tik* (1,43), *tuwrılıq* (2,163), *ergenek* (1,113), *esik* (1,175), *sıpa* (1,151). Mısallardag`ı *ku`rke*, *shatpa* so`zleri XI a`sirdegi jazba estelikler tilinde shatır so`zinin` sinonimi sıpatında qollanılıp, «*kiroku*», «*sotma*» tu`rinde keltirilse, Berdaq shıg`armalarında *gu`rke*, *shatpa* tu`rlerinde qollanılğ`an¹⁰. *Pa`tik* so`zi eki tu`rli ma`niste qollanıladı, 1. *jaydın` to`besi*; 2. *diywaldın` joqarısına zat qoyılatug`ın tekshe*. Shayır shıg`armalarında bul so`z *jaydın` to`besi* ma`nisinde qollanıladı. «*Tuwrılıq*» qara u`ydin` sırtınan beline shekem jabılatug`ın kiyiz.

2. Kiyim-kenshek atları: *mo`reli shapan* (1,50), *eski shapan*, *ton* (1,65), *beshpent* (1,124), *ko`ylek* (1,181), *qara shekpen* (1,170), *qurash* (1,178), *bo`rik* (1,178), *jegde* (1,161), *bo`z* (1,182), *pa`shshayı* (1,128).

¹⁰ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Тошкент: Фан, 2006. –Б. 177.

*Mo`reli shapan* - jilturatıp islengen shapan, *beshpent* - jen`i bar astarlı kiyim, *qara shekpen* - ishine ju`n, paxta salıp sırıp tigilgen uzın kiyim, al *qara so`zi* «u`lken» ma`nisinde kelgen. *Qurash* - qoy terisinen tigilgen bas kiyim. *Bo`rik so`zi*, bizin`she, *bo`ri* ha`m -u`k so`z jasawshı affiks, yag`nıy «bo`ri terisinen tigilgen kiyim» so`zinen kelip shıqqan bolsa kerek, biraq keyin ala bul so`zdin` ma`nisi ken`eyip, ha`r tu`rli teriden tigilgen bas kiyimlerge aytııp ketken. Mısalı, *Qundız bo`rik basında* («Qırq qız» da`stanı). *Qundızdan qara bo`rik basında* (Berdaq), Sonday-aq Maxmud Qashg`ariydin` «Devanu lug`at at- turk» miynetinde de *bo`rik* - bas kiyim ma`nisinde jumsalğ`an, bunnan erte zamanlardan baslap-aq «bo`rik» so`zinin` ma`nisinin` ken`eygenligin ko`riwge boladı.

3. Azıq-awqat ha`m ku`ndelikli turmısta qollanılatus`ın zatlardın` atamaları: *qurt*, *irimshik* (3,107), *asqatıq*, *jarma* (1,47), *qara jarma* (3,102), *jiyde* (1,177), *su`ttin` ko`bigi*, *qaspaq* (1,181), *ayran* (1,123), *shapshaq* (1,181), *gu`bi* (1,123), *digirman* (1,134), *kersen* (1,164), *qazan ayaq* (1,47), *gu`nde*, *moyinturıq*, *shawjin*, *samyan*, *pazna*, *mala*, *arqan*, *oraq*, *ketpen*, *bel*, *kepshe*, *shıg`ır*, *arba qos*, *o`giz*, *boqsha* (2,64), *tez* (1,43), *jaba*, *ayrı*, *tırma* (1,175), *balg`a* (1,25), *shipta*, *qarshın*, *sabayaq* (1,131), *gu`lli tekiymet*, *alaqshın*, *karnaylı shılım* (1,142), *a`teshku`r*, *sabaw* (1,149), *shiy*, *boyra* (1,151), *oshaq*, *shaqmaq* (1,173), *qozaq*.

Asqatıq - jarmag`a qatatug`ın ayran yaki qatıq, *qara jarma*- asqatıqsız, ag`arg`ansız jarma, *qaspaq* - su`ttin` astına qatqan qırındısı, *gu`bi* - qatıqtı pisip, mayın alıw ushın isletiletug`ın ıdıs, *kersen*- ag`ashtan islengen u`lkenlew tabaq, *qazan ayaq* - *ayaq* so`zi «Devanu lug`at at- turk» miynetinde «kese», «ıdıs» ma`nisinde jumsalğ`an¹¹, bul so`z *iytayaq* tu`rinde iytke awqat quyatug`ın ıdıs ma`nisinde ha`zirgi waqıtta da qollanıladı. Jer aydaw a`sbaplarınan *gu`nde* - ag`ashtan islengen jer su`riwshi qural, *moyinturıq* - ku`sh-ko`likti qosqa jekkende *gu`ndeni* haywang`a ildiriwge beyimlestirilgen ag`ash, *shawjin* -

¹¹ Махмуд Қошғарий. Девану луғат ит- турк. –Тошкент: Т. III. 1963. –Б. 36..

moyinturıqtı gu`ndenin` og`ına tirkeytug`ın sherimnen esilip islengen jip, *pazna* - gu`ndenin` ushına ilinetug`ın temirden islengen qural, *mala* - su`rilgen jerdin` kesegin eziwge arnalg`an qural, *boqsha* - kitap salatug`ın tawardan tigilgen to`rtmu`yeshli sumka, *tez* - ag`ashtı iyetug`ın yaki du`ziwleytug`ın qural, *qarshın* - ishine ha`r qıylı zatlar salınatug`ın u`y buyımı, *sabayaq* - ag`ash qutı (tumbochka), *gu`lli tekiymet* - kiyiz, *alaqshın* - oshaqtın` a`tirapındag`ı taqtadan islengen zat (tazalıq ha`m ha`rna`rse qoyıw ushın), *kernaylı shılım* - mıs qumang`a usag`an ishine temeki salınıp shegiletug`un zat, *a`teshku`r* - O.Dospanov a`teshku`r so`zin ta`jik tilinin` «otash» ha`m o`zbek tilinin` «kurak» so`zlerinin` birigiwinen jasalg`an¹², - dep keltiredi, ta`jikshe «gir» so`zi «al» feyilin bildiredi, bizin`she «a`teshku`r» - ekewi de ta`jikshe so`z bolsa kerek. *Shiy* - qamıstı ezbey, *boyra* qamıstı ezip toqılğ`an to`sek, *shaqmaq* - ot alıstıratug`ın tas.

1.6. O`lshem birliklerin bildiretug`ın so`zler

Shayır shıg`armalarında buring`ı xalıq arasında taralg`an, tariyxtan belgili o`lshem birlikleri menen birge rus tili arqalı kirip kelgen, ha`zirgi ku`nde de jumsalatug`ın o`lshem atları qollanılg`an: *u`sh shayı* (88), *eki shırwın* (4,51), *ten`ge* (1,186), *on pul* (1,52), *tilla* (1,133), *elli manat*, *shayı*, *shırwın*, *ten`ge*, *tilla*, *manat* - aqsha birlikleri, *bir qarın sarı may* (5,6), *on seri* (1,44), *batpan* (1,148), *eliw tuwar* (1,133), *u`sh qadaq shay*, *bes qadaq qant*, *yarım qadaq ko`knar*, *bes ag`arı aq temeki* (5,13), *batpan* (40 kg), *qadaq* (400 gr), *qos ag`arı* (600 gr), *on seri* (10 kg) - awırlıq o`lshem birlikleri, *kilometr*, *metr* (92) uzınlıq o`lshem birliğı ma`nilerinde qollanılg`an.

1.7. Toponimler ha`m antroponimler

¹² Доспанов О. Қарақалпақ тилинің қубла диалектінің лексикасы. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. -Б. 44.

Do`retpelerde bir qancha mikrotoponimlar menen bir qatar ayırım makrotoponimlar de qollanilg`an: *Sariton*, *Qizilayaq*, *Jelqarag`an* (1,138), *Qaratalshi*, *Jamanawil*, *Esengeldi*, *Ko`kli*, *Xojan*, *Jaman qon`irat* (1,148), *Na`wpirshi* (1,88) bul misallardın` ayırımları urıw atları menen atalg`an awıl atları, *Shimbay*, *Kegeyli* (1,161), *Shomanay*, *Da`wqara* (1,164), *Qipshaq* rayonu (1,90), *Taxiatash* (1,91), *Miskin ata* (1,92), *Xorezm* (1,54), *Qıtay* (1,178), *Anatoliy* (1,186), *Ma`skew* (Moskva), *Viktoriya atawları*, *Frans-Yosif*, *Chelyuskin tumsıq* (1,95), *Arktika* (1,96).

S.Ma`jitov shıg`armalarında qollanilg`an adam atları, tiykarınan, tariyxta bolg`an adamlar, zaman jetiskenliklerin so`z etiwshi qosıqlardag`ı aldın`g`ı qatardag`ı adamlardın` atları, sonday-aq dramalıq shıg`armalardag`ı adam atları esaplanadı: *Mamanbiy*, *Aydos* (1,166), *O`tepbergen*, *Ernazar*, *Nuralı*, *Sadıq* (1,169), *Qutlimurat*, *Xatamtay* (1,171), *Nasratdiyn* (1,176), *Makariya* (1,166), *Ka`rimberdi* (1,178), *Begdulla*, *Sa`yeke*, *Elibek* (1,180), *Hilal*, *Su`yindik*, *G`ayıp* (1,181), *Ayzada*, *A`nar*, *Sapar* (1,182), *Qalbiybi*, *Bekturdi*, *Ba`kesh*, *Siyrek* (1,183), *Azip* (1,186), *İniyat* (1,30), *İnjener Mıshatov*, *Yadigar*, *Tankurov*, *Mırzambet*, *texnik Rıbınkov*, *Zverov*, *Raximqul* (1,91), *Valeriy Chkalov*, *Georgiy Baydukov*, *Aleksandr Belyakov* (1,96), *Qojan*, *Qannazar*, *Ma`tirza*, *Bag`dagu`l*, *Aymereke*, *Sa`meke*, *Na`zigu`l*, *Sha`mshet*, *Qa`nigu`l*, *Gu`lbiyke*, *Imsın*, *A`dil*, *Mırzabek*, *Ma`teke*, *Misha* (1,120), *Gu`lim*, *Tayman*.

II. S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde basqa tillerden

kirgen so`zler

S.Ma`jitovtın` shıg`armalarında o`z so`zlik qatlamg`a tiyisli so`zler menen birge basqa tillerden o`zlestirilgen so`zler de bir qansha o`nimli jumsalg`an. O`zlestirilgen so`zlerdin` tiykarın tu`rkiy tillerine ertede kirgen arab, parsı so`zleri ha`m XIX-XX a`sirlerden baslap kirip baslag`an rus tilinen ha`m rus tili arqalı basqa tillerden kirgen so`zler quraydı.

2.1. Arab ha`m parsı tillerinin` so`zleri

Tu`rkiy tillerge, sonın` ishinde qaraqalpaq tiline arab-parsı o`zlestirmelerinin` qa`liplesiwi arab basıp alıwları menen baylanıslı bolg`an arab tilinin` u`stemligi ma`deniyatının` ta`siri, ilimnin` rawajlanıwı ha`m dinnin` baspu`kil engiziliwi<sup>13</sup> usag`an jag`daylar menen sıpatlanadı. Professor N.A.Baskakov qaraqalpaq tiline arab-parsı so`zlerinin` kirip keliwinin` tiykarı deregi parsı a`debiy tili bolg`anlıg`ın, keyin ala Qaraxanid ha`m Xorezm ma`mleketinde qa`liplesken Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tili ekenligin ko`rsetip o`tedi, sonday-aq tilimizde o`nimli qollanılatug`ın arab-parsı so`zleri qaraqalpaqlarg`a qon`sılas Xiywa o`zbeklerinin` ta`sirinen kelip kirdi dep keltiredi¹⁴. Shayır shıg`armalarında jumsalg`an arab-parsı so`zleri siyasiy-ja`miyetlik, din ha`m ag`artıwshılıq, sawda isleri ha`m abstrakt tu`siniklerge baylanıslı so`zler ekenligin ko`remiz. Biz de buring`ı alımlardın` da`stu`riy izertlewlerine su`yengen halda S.Ma`jitov shıg`armalarında qollanılg`an arab-parsı so`zlerin ha`zirgi a`debiy tilimizdin` so`zlik qorınan orın alg`an o`nimli qollanılatug`ın so`zler ha`m qaraqalpaq a`debiy tilinde qollanılmaytug`ın arab-parsı so`zleri dep eki toparg`a bo`lip u`yrenemiz. Sebebi shıg`armalarda jumsalg`an arab-parsı so`zleri solay bo`lip izertlewdi talap etedi.

¹³ Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. -Б. 6.

¹⁴ Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. ИСГТЯ. Ч. IV. Лексика. -М.: 1962.

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde qollanilatug`ın arab-parsı so`zleri qaraqalpaq tiline beyimlesip, ayırım fonetikalıq ha`m semantikalıq o`zgerislerge ushırap qollanıladı. Olar to`mendegiler: *Alla* (a), *ra`him* (a), *ashıq-mashuq* (a), *dos*, *dushpan* (p), *saat* (a), *bende* (p), *hal* (a), *hu`r* (a), *ka`r* (p), *mashqul* (a), *ta`lim* (a), *a`debiyat* (a), *ma`jlis* (a), *hu`kimet* (a), *ma`rhamat* (a), *nama*, *puxara* (a), *lepsi* (a), *xalıq* (a), *axun molla*, *ustaz* (p), *beyish* (p), *quday* (p), *da`ret*, *ha`pte* (p), *maqluq* (a), *mu`sa`pir* (a), *nashar* (p), *qa`dirdan* (a), *ma`mleket* (a), *alim* (a), *wa`siyat*(a), *ha`kim* (a), *shaytan* (a), *ra`hma`ti* (a), *pa`tiya* (a), *xuptan* (p), *la`nat* (a), *ja`ha`ngir* (p), *ruwzıger* (p), *xalıs* (a), *pasıq* (a), *ta`kabbır* (a), *hayt* (a), *pıg`an* (a), *duwa* (a), *muxabbat* (a), h. t.b. Bul so`zler xalıq tilinde o`nimli jumsalıp tiykarg`ı so`zlik qordan orın alg`an.

Bul so`zlerden qaraqalpaq tilinin` qubla dialektinde, sonday-aq g`a`rezsizlikten keyingi jılları o`zbek tilinin` ta`sirinde qaraqalpaq tilinde de jumsalıp ju`rgen ayırım arab-parsı so`zleri de S.Ma`jitov shıg`armalarında qollanılğ`an: *jism*, *mahsus*, *afg`an*, *ja`halat*, *mansap*, *hususan*, *kursi*, *mulaqat*, *daqıyqa*, *da`ris*.

2. S.Ma`jitov shıg`armalarında jumsalğ`an arab-parsı so`zlerinin` ekinshi toparı ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde qollanılmaytug`ın arab-parsı so`zleri bolıp, ol so`zler sol da`wir ushın ju`da` tu`siniksiz emes, ba`lki Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilinde ken` qollanilatug`ın so`zler esaplanadı. Sonlıqtan zamannın` ha`r ta`repleme sawatlı adamı S.Ma`jitov bunday leksikalıq birliklerden paydalanbawı mu`mkin emes edi. Mısallar: O`zin *mas`ul* tutar, sawal degen ne? (1,76). *Mas`ul* arab so`zi bolıp, juwapker ma`nisin an`latadı, bul so`z ha`zirgi o`zbek tilinde o`nimli jumsaladı.

Ahun molla da`risin *qatım* etip qaytqan edi (1,173). «Xatıma» arabsha juwmaqlaw, tawısıw ma`nisin an`latadı. Ha`zir «Quran qatım» so`z dizbegi xalıq tilinde ushırasıp turadı, bul birewdin` ruwxına bag`ishlap qurandı tolıq oqıp juwmaqlaw degendi bildiredi.

Tap soerde bul *ma`zinnin`* qıshqırg`anın ko`rgen edi (3,107). «Ma`zin» - «mu`azzin» arabsha so`z bolıp «azan aytıwshı», meshitte azan aytıp namazg`a shaqırıwshı ma`nisin bildiredi.

Tis awırmawı ushın *ma`swek* bilen jiyi-jiyi jaqsılap tazalap tur (3,118). «Ma`swek» - arabsha so`z, tis tazalaytug`ın ag`ashtan islengen shetka.

Mazlum eldin` ku`ni tuwıp, ma`s bolıp (1,22). «Mazlum» - arabsha so`z bolıp, «zulım ko`rgen», «zulımlang`an» ma`nisinde qollanılğ`an.

Siz altınsız, el bir *sarrap*,

Tu`stin`iz miyzang`a qızlar, (1,38)

Sarrap - parsı so`zi bolıp, altın, gu`mis penen sawda qılıwshı adamg`a ayıladi.

2.2. Rus tilinen kirgen so`zler

S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde rus tilinen kirgen so`zler de o`nimli jumsalg`an. Qaraqalpaq tiline rus tilinen ha`m rus tili arqalı Evropa tillerinen so`zlerdin` kirip keliwi patsha Rossiyasının` basıp alıwshılıq siyasatı na`tiyjesinde XIX a`sirdin` aqırında qaraqalpaqlardın` orıslardın` qol astına o`tkennen keyin ju`zege keldi.

Rus tilinen kirgen so`zler S.Ma`jitovtın`, a`sirese, dramalıq shıg`armalarında o`nimli jumsalg`anın ko`remiz. Sebebi onın` dramalıq shıg`armaları («Bag`dagu`l», «Gu`lim-Tayman» h.t.b) qaraqalpaqlardın` patsha Rossiyası qol astına o`tkennen keyingi da`wirlerdi so`z etedi. Shıg`armalarda qollanılğ`an rus tilinen kirgen so`zlerdi ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatug`ın so`zler ha`m okkazional o`zlestirme so`zler dep eki toparg`a bo`lip u`yrenemiz.

a) Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatug`ın rus tilinen kirgen so`zler: *par* (jup), *rol*, *gazeta*, *plan*, *kolxoz*, *rayon*, *texnik*, *injener*, *desantnik*, *sovxoz*, *fakt*, *magnit*, *partiya*, *demokratiya*, *samolyot*, *aviatsiya*, *texnika*, *ekipaj*,

komanda, doktor, tramvay, stol, vlast`, kandidat, uezd, samovar, srok, rasxod, pauza, protokol, forma, polk, bol`shevik, nalog, filosofiya, karta, traktor, mat, karandash, protsent, lampa. Bul so`zlerdin` birazı shıg`armalarda xalıq tilinde qollanıwı boyınsha ayırım fonetikalıq o`zgesheliklerge ushırap jumalg`an, ma`selen, *duqtır, u`stel, bolıs, oyaz, karit* (karta), *ka`rendash, lampa.* Bul tuwralı N.A.Baskakov bılay ko`rsetedi: XIX a`sirdin` ekinshi yarımında orıs tilinen awısqa so`zler ... seslik qurılısı o`zgeriske ushırag`an tu`rinde qollanıladı¹⁵.

XX a`sirdin` baslarındag`ı jazılğ`an shıg`armalar tilindegi usınday ayırım leksikalıq birlikler tuwralı ja`did dramaları tilin izertlewshi f.i.k. F.Babadjanov «...Haqıyqatında, ja`did dramalarında a`debiy norma da`rejesindegi birlikler ko`plep qollanıwı menen birge ele a`debiy norma da`rejesine jetpegen birliklerden de o`nimsiz paydalang`an.»¹⁶ - dep keltiredi.

b) Okkazional o`zlestirme so`zler. Bunday leksikalıq birlikler ko`bine dramalıq shıg`armalardın` talaplarınan kelip shıg`ıp qollanıladı. S.Ma`jitov dramalıq shıg`armalarında personajlar so`zlerin individuallastırwı, xarakterin ha`m ruwxıy jag`dayın ele de ashıp beriw maqsetinde ayırım orıs tilindegi so`zlerden de paydalang`an. Mısalı:

Uezd: ... jamanlıqtı qoymasa, *toje* mardikar aydap jiberedi (1,137).

... *İzdirash* taqsır (5, 53).

Ax, sukin sın, endi ne qılasan` ? (5,50).

Qırıq kepter bası «*matuxa*» (1,116).

Gulayıt (gulyat`) etip gezgen tu`nin`nen ayar (1,43).

... *Pristawitildin`* xatın jazıp, jaqsı g`ana aylıq alıp turg`an (4,53).

Politsiya chest berer (1,137).

A`dette bunday o`zlestirme so`zlerdin` shıg`armalarda ushırasıwı tipik ha`diyse emes, bul sol da`wir sotsial turmıs ta`siri na`tiyjesinde kelip shıqtı.

¹⁵ Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // ИСГТЯ. Ч. IV. Лексика –М.: 1962. –С.79.

¹⁶ Бабаджанов Ф. Қ. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ...дис. –Самарканд: 2002. -Б.28.

2.3. Tu`rkiy tillerden kirgen so`zler

S.Ma`jitov shig`armalarinin` so`zlik quramında o`zbek, qazaq ha`m tu`rkmen tillerinen kirgen so`zler ushirasadi. Soni da aytıp o`tiw kerek, S.Ma`jitov tatar milletinen bolg`anı menen, onin` shig`armalarında biz hesh qanday tatarsha so`zler qollanilmag`an. Bul avtordın` Qaraqalpaqstang`a ju`da` jas gezinde kelip, ta`lim-ta`rbiyani, tiykarinan, usı jerde alg`anlıg`ınan bolsa kerek. Ja`did a`debiyatı wa`killerinin` shig`armalarında tu`rk tilinin` elementleri ushirasadi, bul jag`day da avtor shig`armalarında gezlespeydi, bunun` baslı sebebi S.Ma`jitovtın` basqa ja`didshiler sıyaqlı Turkiya yaki basqa sırt ellerde oqıp kelmegeni bolıwı mu`kin.

O`zbek tilinin` ta`sirinen kelip kirgen so`zler avtor shig`armalarında ko`plep ushirasadi. Bunun` en` tiykarı sebebi o`zbek xalqı menen qaraqalpaqlar burınnan aralas otırıp, ha`r ta`repleme qatnasta bolıp otırg`anlıg`ı esaplanadı.

O`zbek tilinen kirgen so`zler:

Qıstan *a`lemat* qalmay jannın` ba`ri jayrasar, (1,62)

Tu`nergen tu`n *dayım* qabag`ın tu`yip, (1,66)

Qonıp o`zin`ge orın qıl, janındag`ı nazdın` gu`lin, (1,69)

Bir kesindi ag`ash *to`n`gek* bar jatqan, (1,110)

Janabın`ızg`a doklad taqsır (5,45)

Aqıl aytpaq Sizge *ka`mine* Ma`jit (1,30)

Bul keltirilgen mısallardag`ı *a`lemat*, *dayım*, *o`zin`ge* (wzinga), *to`n`gek* (twinka), *janob*, *ka`mine* co`zleri o`zbek tilinen kirgen so`zler bolıp tabıladı.

Qazaq ha`m tu`rkmen tillerinen kirgen so`zler ko`p bolmasa da ushirasadi. Bul qaraqalpaqlardıń qazaq ha`m tu`rkmen xalıqları menen qon`silas otırg`anı ushın bolsa kerek.

Mısalı:

Janlı-jandardın`ba`ri (1,66 qazaq).

Nemere anasının`u`yine barıp (4,48 qazaq)

-Endi qonaqlar Azipke kelesi *na`ha`ri* ushın du`n`yadag`ı en` pa`s bolg`an tamaqlardan tayarlamag`ın o`tinedi (1,187 tu`rkmen).

Jurtqa *belli* bolsın atın` (1,90 tu`rkmen).

Qatnasqanın` *g`aw* bolmasın (1,187 tu`rkmen)

Bul mısallardag`ı *nemere* co`zi qazaq tilinde «dayı» ma`nisin, *na`ha`r* so`zi tu`rkmensheden alınıp «awqat», «as» ma`nisin, *belli, g`aw* so`zleri de tu`rkmen she bolıp, olar «belgili», «jaqsı» degendi an`latadı.

III. S.Ma`jitov shıg`armalarındag`ı so`zlerdin` leksika-semantikalıq o`zgeshelikleri

Qaraqalpaq ko`rkem a`debiyatının` rawajlanıwı menen birge, qaraqalpaq a`debiy tili de rawajlanıp otırdı. Sebebi, xalıq tili ko`rkem so`z iyeleri ta`repinen bayıtılıp, olardıń shıg`armalarında qayta islenip, so`zlerdin` ma`nisi ha`r qıylı semantikalıq o`zgesheliklerge iye bolıp bardı.

S.Ma`jitovtın` shıg`armalarında jumsalg`an so`zlerdin` semantikalıq qollanıw o`zgesheliklerin u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye. Ol prozalıq, poeziyalıq ha`m dramalıq shıg`armalar jazıp qaldırdı. Solay eken, bunday izertlewler avtordın` do`retiwshiliginin` o`zine ta`n o`zgesheligin anıqlawg`a, onın` so`zlerdi tan`law ha`m qollanıw sheberligin belgilewge ja`rdem beredi. Avtor jasag`an da`wir a`debiyatı bul klassikalıq a`debiyatın` dawamı bolıwı menen birge XX a`sirdin` basındag`ı qaraqalpaq a`debiyatına jan`a proza ha`m dramaturgiyanın` engizilip atırg`an da`wiri edi.

S.Ma`jitov do`retpelerinde so`zdi o`z ornında qollanıwı arqasında qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramının` ele de rawajlanıwına u`lesin qosqan ko`rkem so`z sheberi esaplanadı. Solay etip, biz shıg`armalardıń semantikalıq

o`zgesheliklerin anıqlaw ushın so`zlerdin` ko`p ma`niligi, tuwra ha`m awıspalı ma`nileri, sinonim, antonim, omonim so`zlerdi, tildin` qaymag`ı esaplang`an frazeologiyalıq so`z dizbeklerin u`yreniw kerek dep esapladıq.

Ko`p ma`nili so`zler. Tildegi so`zler bir ma`nili de, ko`p ma`nili de bolıp keliwi mu`mkin. Ko`p ma`nili so`zlerdin` an`latıp turg`an ma`nisin kontekstten anıqlaymız. So`z kontekstte o`mir su`redi. Qaysı bir so`z bolmasın, ma`nisi onın` qanshelli ko`p bolmasın, ol so`ylew tilinde me, tekstte me ol so`zdin` shın ma`nisin kontekstte turıp ko`rsete aladı. Co`zdin` tiykarg`ı ma`nisine salıstırg`anda, onın` awıspalı ma`nisleri ta`sirli, obrazlı ha`m ko`rkemlilik ku`shli bolıp keledi. Ko`rkem so`z sheberleri ana tilindegi so`zlerdi o`z ornında sheber paydalanıwı menen birge olardı ma`nilik jaqtan bayıtıp, tilimizge jan`alıq engizip otıradı.

S.Ma`jitov te ko`p ma`nili so`zlerdi jeke stiline ta`n o`zgeshelikler menen o`z do`retpelerinde paydalang`an.

Mısalı:

Tirilikten, ku`n ko`risten,

Tegis u`mit u`zgen eken. (1,62)

Mısaldag`ı *tegis* so`zi qaraqalpaq tilinde «tegislik», «jaypawıt» ma`nisin bildirse, bul mısalda «ulıwma» ma`nisinde jumsalg`an. A`sirese, shayır do`retpelerinde «qara» ha`m «aq» so`zlerinin` tu`rli ma`nilerde jumsalg`anın ko`remiz.

1. Atlanmalı *qara* ko`rse (1,75), - «adam» ma`nisinde
2. *Qara jarma* alıp kelip berdi (3,102), - as qatıg`ı joq jarmag`a *qara jarma* delinedi.
3. *Qara ku`sh* bas artpay qurıp dimarı (1,141). Sırtınan islengen jamanlıq, zıyan.
4. *Qara jumıs* penen shug`ıllang`an adamnın` eki ko`ylek, diz kiyimi bolmag`ı tiyis ... (3,117). Qol ku`shi menen islenetug`ın fizikalıq jumısqa ayıladı.

5. Bay *qara jurtta* otirip qaldı (3,107), - degende «jaw shawg`annan qalg`an jer» degen ma`nisinde .
6. İs *qaradan* awıp, *aq jaqqa* do`ndi (1,22), - degen misalda «jaman ku`nlerdin` ornına jaqsı ku`nler keldi».
7. *Qara tu`nler* o`tip, shug`lastı bar jan,
Ag`arıp tan` attı, ol erkinlik tan`ı (1,22).
8. *Qara ku`nler* bolar appaq (1,51), – «qayg`ılı ku`nler o`tip, quwanışlı ku`nler keldi» ma`nisinde jumsalg`an.
9. Jen`ilip *qara ju`rekler* ortadan qashqan bu`gin (1,25), - «jaman oyılı adam» ma`nisinde
10. *Qara qaraqalpaq aq* bolar,
Elge bir qong`an baq bolar (2,79), bul misalda «awam, a`piwayı, sawatsız adamlar sawatlı bolar» ma`nisinde qollanılğ`an.
11. Bir *qarası* eki bolar (1,105), degende «qara mal, u`lken mal» degeni ma`nisinde.
12. Izg`ar alıp zaya bolar,
Qara jawın, no`ser kelse (1,105), «Ku`shli jawın, no`ser jawın».
13. Shıg`ır aydap, to`gin jayıp,
İste ha`mme aqsaq, mayıp,
Aq shıg`ıp, azıq molayıp,
Sharwalar ma`s gezer bolsa (1,105). Bul misal «To`rt ma`wsim» qosıg`ınan alıng`an bolıp, qosıq 5-klasstın` «A`debiy oqıw» sabaqlıg`ında da berilgen, ha`m onda «aq shıg`ıp» so`zin-qatıq, su`ttin` molayıwı dep tu`sinik bergen¹⁷. Bizin`she, bul jerde «aq shıg`ıp», yag`nıy «aq eginler, gu`zlik biydaydın` pisiwi» tuwralı ayılğ`an, sebebi qosıq shuwmaqlarında ma`wsimnin` keliwi tuwralı so`z etilip atır.

¹⁷ Karimov A., Pirmiyazov J. A`debiy oqıw. 5-kl. –No`kis: Bilim, 2003. -B. 61.

Mısallardan ko`rgenimizdey «aq» ha`m «qara» so`zlerin do`retiwshi o`z shıg`armalarında ma`nilik jaqtan bayıtıp sheberlik penen paydalang`an.

Qaraqalpaq tilinde so`zler o`zlerinin` tuwra ma`nisi menen birge bir neshe awıspalı ma`nilerde de qollanıladı. S.Ma`jitov o`z shıg`armalarında awıspalı ma`nidegi so`zlerden de o`nimli paydalang`an.

Metafora. Shıg`armalarda ulıwma xalıqlıq metaforalar menen birge ulıwma xalıq tilinde tanımalılıqqa iye emes metaforalar da o`nimli jumsalg`an. Bul metaforalar shayırdın` stiline ta`n o`zgesheliklerge iye, sonlıqtan biz tek ulıwma xalıq tilinde belgisiz bolg`an metaforalardı g`ana alıp, shayırdın` jeke stil`lik o`zgesheliklerin ko`rsetiwdi maqul ko`rdik. Mısalı:

Tozg`an zaman jig`ılıptı,

A`dillik penen tolıptı (1,62), Adamlar antalassa, *ku`n ku`ler* bizge qarap (1,62), *Qızıl, jasıl kiyingen gu`l*, giya waqtı jetip (1,63), Jurtın` *ba`ri tu`lki bolg`an*, *Sen bo`ri bolsan`*, *ku`nin` bar* (1,101), *İshin` g`ij-g`ij qaynap turg`an*, *Sırtı tulıp teriler ket* (1,41), *Qızım su`ttenem aq* (5,7). *Sen bag`dag`ı gu`l, quraltay* (1,73), «*Qıysıq jolın` tarıldı*»- dep, «*Qıysayar wag`ın` boldı*»- dep (1,28).

Bul mısallardag`ı metaforalar jeke stil`lik metaforalar bolıp tabıladı, «tozg`an zaman» - buring`ı zaman, «ku`n ku`ler» - ku`nnin` nurın shashıwı, «qızıl, jasıl kiyingen gu`l» - gu`llep turg`an gu`l, «jurt tu`lki», «sen bo`ri» - jurt sum, sen onnan da o`tken zalım, sonday-aq «sırtı tulıp teriler», «su`tten aq», «sen bag`dag`ı gu`l», «qıysıq jolın` tarıldı» sıyaqlı so`zler de awıspalı ma`nide qollanılıp turıptı.

Metonimiya. Zat yaki qubılıslardın` o`z-ara baylanıslarına qaray awıspalı ma`nide ataw, yag`nıy zattın` belgisi menen ataw arqalı jan`a ma`nini payda etiw usılı do`retpelerde ken` qollanılg`an. Mısalı:

Man`lay terden o`ngen ba`ri diyqannın` (1,109).

Poshsha torg`ay senin` uyan`er jetti (3,104).

Mısallarda *miynet* so`zinin` ornına *man`lay teri, palapanların`* so`zinin` ornına *uyan`* dep qayta ataw arqalı metonimiyalardı payda etken. Qaraqalpaq tilinde ko`binese ga`pte kelbetlik ha`m kelbetlik feyiller atlıqlasıp metonimiyalardı payda etetug`ınlıg`ı belgili. Shayır shıg`armalarında da bul usıl ko`p qollanılg`an.

Ba`ha`r bolar, o`tti qısı,

Arılar *qashshaqtın`* sorı (1,65) - jarlı adam ma`nisinde.

Sulıwlar gezer sılan`lap (1,65) - qızlar ma`nisinde.

Aqıl oylar saat ne menen o`tti

O`mirinin` bo`legin nege sarp etti (1,77) - aqıllı adam ma`nisinde.

Bul jerde sizge orın joq,

İs basınan *iriler* ket (1,41) - «ha`meldarlar» ma`nisinde.

Ha`mme tiler erkinlikti,

Jan pitkenge hu`rlik da`rkar (1,79).

Aqsaqqa da maqul keldi, *soqırdın`* arqasına mindi (1,174).

Sinekdoxa. Pu`tinnin` ornına bo`lshegi, bo`lsheginin` ornına pu`tini, birliktin` ornına ko`pligi, ko`pliktin` ornına birliginin` qollanıluwı sinekdoxalıq usıl delinedi. Shıg`armalarda adam ha`m haywanlar mu`shelerinin` birewinin` ataması ulıwmalıq ma`ni an`latıw ushın qollanılp sinekdoxalardı payda etken. Mısalı:

İsten bosap *jas buwın* mawqın basar, da`rt shıg`arar (1,63).

Quwat pitip *janlarg`a*, balqıp tur ishte jiger (1,63).

Tatlı so`z mun`lı dawısqa *da`rtli baslar* baylanar (1,69).

Qulaq tutıp shın ko`rmegen,

Ten`liktin` tu`sin ko`rmegen (1,31).

... Mina biz bir qatınımız, eki balamız, eki qızımız, bar-jog`ı altı *janbız*, - deydi (1,185) .

... Sol *ma`kiriw qol* sozılmastan burın ko`shsek dep edim (5,5).

Bul keltirilgen mısallardag`ı «jas buwın, janlar, da`rtli baslar, ma`kiriw qol» so`zleri arqalı ulıwma adam tuwralı so`z etilse, «qulaq tutup» degen so`z arqalı «mal tutup, uslap» degen tu`sinik berilgeni ko`rinedi. Bulay mu`sheler arqalı ulıwmalıq ma`ni an`latılıw ha`zirgi qaraqalpaq tilinde de o`nimli awısıw usıllarınan esaplanadı.

Sinonimler. Sinonimler tildin`, so`ylewdin` sonday-aq ko`rkem shıg`arma tilinin` sulıwlıg`ın, ta`sirliligin, baylıg`ın ta`miyinleytug`ın qural bolıp esaplanadı. Olar ja`miyette qatnas talaplarına say payda boladı ha`m tildin` so`zlik quramın, semantikalıq baylıqların rawajlandıradı.

Tilde sinonimlerdi orınlı tan`lay alıw pikirimizdi anıq jetkeriwge, kerekli jerinde onın` ha`r tu`rli variantlarınan paydalanıw pikirini rawajlandırıwǵa ha`m za`ru`r ma`nini payda etiwge xızmet etedi. Na`tiyjede jazıwshının` jeke stilin jaratıwǵa ja`rdem beredi.

S.Ma`jitov shıg`armalarında sinonimler jiyi qollang`an. Bular ayılajaq pikirge ko`rkemlilik, obrazlılıq berip, shıg`armalar tilinin` bay ekenligin ko`rsetedi. Sonday-aq do`retpelerdegi sinonimler bir so`zdi ta`kirarlamaw, ko`rkem teksttin` sulıwlıg`ına erisiw ha`m usılay ko`rkem so`z sheberinin` jeke stilin ko`rsetip beriw ushın qollanılǵan. Mısalı:

Qıstan *a`lemat* qalmaq jannın` ba`ri jayrasar (1,62), Taza ku`n, taza jıl da bar, Jaqsılıq *nıshan* bunda bar (1,66), Samal turıp alag`anshıq jag`ınan, *A`ser* qalmas jazdın`, gu`zdin` wag`ınan (1,66), *O`mir* qımbatlı zat joqdur bahası (1,76), *Hayatta* jen`iler, za`lel degen ne? *Tuw* alıp abay ko`rgizgen. Bul xalıqtın` qay bayramı (1,27), Sen ko`tergen shanlı *bayraq*, ma`n`gi turg`ay du`n`yada (1,27), *Ta`g`diyr* og`an jay bermedi ko`rmege, O`zi de ilinip tu`sti qamaqqa (1,111), *Qaza* solay bolsa ne shara qılsın, Sarg`ayıp otırdı qarap jan-jaqqa (1,111).

Bul mısallarda avtor shıg`arma tilinin` jarlı tu`siwinin` aldın alıp ha`r qıylı sinonimlerden paydalang`an. *Belgi* so`zinin` ornına *a`lemat*, *nıshan*, *a`ser* so`zlerin kishigirim ma`nilik o`zgesheligine qaray sa`ykes orınlarg`a durıs

qoyıp qollang`an, sonday-aq o`mir-hayat, tuw-bayraq, ta`g`dir-qaza so`zleri de orinlı paydalanılıp so`zlerdin` ta`kirarlanıwına jol qoyılmag`an.

Komponentleri sinonimler bolg`an jup so`zler de shıg`armalar tilinde qollanılğ`an:

İs uqsasa sonday ku`nge jetpeyme?,

Ash-arıqtan uwayım-qayg`ı ketpeyme? (1,48).

Jarlı islep, baylar alıp,

Hal-da`rmanı pitip ketken (1,52).

Ja`bir-zulım asa ketip,

Esten tanıp harıp edin` (1,53).

Bundag`ı ash-arıq, uwayım-qayg`ı, hal-da`rman, ja`bir-zulım jup so`zleri o`z-ara sinonimler bolıp, olar ulıwmalastırıwshı, ku`sheytiwshi ma`nige iye bolg`an.

Sinonimler shıg`armalarda ha`r jerde kelip sinonim bolıwı menen birge bir qatarda kelip te birgelkili ag`zalardı payda etedi:

Keshten jatıp erte turmaq,

Bilmeysen` *sharshamaq, harmaq (1,47) .*

Mintazlap, puxtalap alıp tarashın,

Etıp suwdın` irkilmestey sharasın (1,48).

*Zamana du`zlesip, sazlastı* og`an (1,22).

Ezildin`, jenshildin` isin` edi haq,

Jurtlar aralastı bizge ne boldı (1,23).

Joqarıdag`ı mısallarda qollanılğ`an sinonim so`zler gradatsiyalıq sıpatqa iye bolıp, shıg`arma tilinin` ko`rkemliligin arttırg`an. Sonday-aq, S.Ma`jitov shıg`armalarındag`ı jumsalg`an sinonimlerdin` payda bolıw jollarına toqtap o`tsek.

1. Jeke turg`anda ulıwma ma`nileri bir-birine jaqın turaqlı sinonimler.

Jolta bolsa, *ma`wsim* o`ter is on`bas,

Demek, jaz *paslında* diyqanlar tınbas (1,49)- *ma`wsim*, pasıl

2. Qosımta qosılıw jolı menen jasalg`an sinonimler.

Bir *tilenshi*, *diywana* bir baydan barıp qayır soradı (3,93), -tilenshi, diywana.

3. Dialektlik so`zler o`z-ara sinonim bolıp qollanılǵan:

...Tilden *ha`zirlengen*, tu`rli-tu`rli naz-neg`metlerden tarta berdi. (1,187)

...du`n`yadag`ı en` pa`s bolǵan tamaqlardan *tayarlamaǵın* o`tindi. (1,187)- *ha`zirlew*, *tayarlaw*.

4. Basqa tilden o`zlesken so`zler tu`pkilikli so`zler menen sinonim bolıp qollang`an:

Endi qonaqlar Azipke kelesi *na`ha`ri* ushın du`n`yadag`ı en` pa`s bolǵan *tamaqlardan* *tayarlamaǵın* o`tindi (1,187). *Na`ha`r* (og`uz tilinde awqat)- *tamaq*.

Bolg`ay mag`an *jan suwı-abı hayat* (1,125). *Jan suwı*, *abı* (parsı tilinde *suw*) *hayat*.

Qullası, do`retiwshi shıǵ`armalarındaǵı sinonim so`zler so`zlik quramımızdın` baylıǵınan derek beredi, ha`m olar avtor ta`repinen ju`da` sheberlik penen jumsalg`anın ko`remiz.

Antonimler. S.Ma`jitov do`retpelerindegi antonimler, tiykarınan, atlıq, kelbetlik ha`m ra`wish so`zlerden jasalg`an.

a) **Atlıqlardan jasalg`an antonimler:**

Jerin` *ayaq* pa, *sag`a* ma?

...*jaqsılıq* ornına da, *jamanlaq* ornına da sol bir tildi jumsadıq. (1,187).

Bul misallardag`ı *ayaq* so`zi awıspalı ma`nide jumsalıp aqırı, son`ı ma`nisin bildirgen ha`m *sag`a* so`zine antonim bolıp qollang`an.

b) Kelbetlik so`zlerden jasalg`an antonimler:

...Xatamtay tuwısında *saqıy*, sen tuwısında *baqıl* edin` (1,172).

...Ba`ntte turıp bende bolıp *semiz* bolg`annan, o`z ayag`ıma arqayın ju`rip, *arıq* bolg`anım abzal (1,189).

Suwda sonday qaysı *shiyrin*, qaysı *ashshı* tolqı bar (1,126).

Alıs bilen *juwıqtı* jorıtqan biler,

Ashshı bilen *dushshını* tatqan biler (1,179).

Shıg`armalarda kelbetliklerden morfologiyalıq usılda da antonimler jasalg`an:

Biyda`rt adam birewge erer,

*Da`rtli* jigit o`zi berer (1,102).

v) Ra`wish so`zlerden jasalg`an antonimler:

Keshten jatıp, *erte* turmaq (1,47).

Bu`gin bar boldı, *burın* joq,

Bunda baylarg`a ornı joq (1,27).

A`dep *a`steledi* *da`rriw* jetpege,

Quwıp jetip uslap alıp ketpege (1,114)-a`ste, *da`rriw*

Bul misallarda bir frazada, bir ga`pte qollanılğ`an antonim so`zler antitezalıq sıpatqa iye bolıp so`ylewdin` o`tkirligin arttırıw maqsetinde qollanılğ`an.

Sonday-aq ayırım antonim so`zler juplasıp qollanılıp bir tu`sinikti an`latıp kelgen:

Qıdırıp *arman-berman* ju`rgennen son`,

Diyxanlar egin ekken jerge bardı (1,117).

...*Kempir-g`arrıg`a* tiymen`iz, qayta sıylan`ız (1,179).

Bul mısaldag`ı juplasıp kelgen antonim so`zler qarama-qarsı ma`nisin joytıp, ulıwmalastırırshı ma`ni an`latıp tur.

Omonimler. S.Ma`jitov do`retpelerinde omonimler ko`rkemlew quralları sıpatında pikirdi uyqasıqlı etip jetkeriw ushın ken` qollanılğ`an.

Shıg`armalarda omonimler bir so`z shaqabınan da, ha`r qıylı so`z shaqabınan da jasalg`an:

Jadırap qıs kiyimin *qoyıp*,

Qonaq shaqırar *qoy* soyıp (1,64).

...Arnalg`an *qosıma* aparıp tu`siredi.

...ja`ne *qos* ko`pirge deyin jılawımda juwırıp shıg`arıp saldı (1,167).

...arpa egeyin dep *qosqa* shıg`ıp ketip edi (1,181).

Bu`gin buzawlar emip, malg`a *qosılıp* ketipti (1,181).

Bunı o`riste *mal* bag`ıp ju`rgen Begdulla ko`rdi (1,178).

Bag`zı isler, *mal* tabar islep talap (1,114).

Birinshi mısaldag`ı *qoy* so`zi is ha`reketti an`latsa, ekinshi mısaldag`ı *qoy* so`zi atlıq «haywan» ma`nisinde kelip, u`shinshi mısalda *qos* - jay, ılashıq, to`rtinshi mısalda *qos* – «jup» ma`nisinde, besinshide *qos* –«jer su`riw», «qos aydaw», altınshı mısalda *qos* so`zi «is ha`reket» ma`nisinde qollang`an. Jetinshi mısalda *mal* so`zi «haywan» ma`ninin bildirse, keyingi *mal* so`zi «baylıq» ma`ninin bildirip kelgen.

S.Ma`jitov shıg`armalarında ko`p ma`nili so`zlerdin` leksikalıq ma`nisinin` uzaqlasıwı arqalı jasalg`an omonimler de jumsalg`an. Mısalı:

As ko`beyip, *aq shıg`ıp* kewli o`sken el so`zi,

Qısqañ qıstan qutqarg`an erkinlik taza ba`ha`r (1,63).

Ko`k elesler bu`lbil sayrar,

Gu`l-gu`l do`nıp gu`ller jaynar (1,65).

Mısallardag`ı *aq*, *ko`k* so`zleri na`rsenin` tu`rin bildiretug`ın ren` ma`nisinin uzaqlasıp «aq» (egin), «ko`k» (ko`k sho`p) ma`nisinde jumsalg`an.

S.Ma`jitovtı ku`shli so`z sheberi ekenligin onın` *qarap* omonim so`zlerin o`z shıg`armalarında ustalıq penen paydalanıp so`z oyunın payda etken:

...*Qarap* bolg`anı menen *qarap* qalmaydı, jariq du`n`ya ko`zine tastay qaran`g`ı boladı. Mısaldag`ı «*qarap* bolıw» man`layın qurıtıw, awhalın

qıyınlastırıw ma`nisinde jumsalsa, ekinshi «qarap qalmaydı» so`zi «qurı qarap qalmaydı» ma`nisinde keltirilgen. Bunday omonimlerden so`z oyunın du`ziw XI a`sirdegi «Qutadg`u bilik» shıg`armasında da ushırasqanın ko`remiz. Onda «qarshi» so`zi «saray» ha`m «qarsı» ma`nilerinde jumsalg`an.

Bu beklar evi odi *qarshi* turur,

Bu *qarshi* ishindagi *qarshi* turur.

Go`nergen so`zler. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde go`nergen so`zler tariyxıy so`zler (istorizm) ha`m arxaizmler bolıp ekige bo`linedi. Tariyxıy so`zler - tariyxıy da`wirler dawamında belgili bir tu`siniklerdin` atamaları retinde qollanılıp, son` ja`miyetlik turmıstın` rawajlanıwına baylanıslı shıg`ıp qalg`an so`zler bolsa, arxaizmler - anaw ya mınaw tu`siniktin` go`nergen atamasın an`latatug`ın so`zler esaplanadı¹⁸. Biz de S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde ushırasatug`ın go`nergen so`zlerdi usınday eki toparg`a bo`lip u`yrenemiz.

a) **Tariyxıy so`zler.** Go`nergen so`zlerdin` ko`pshilik bo`legin tariyxıy so`zler quraydı. Shıg`armalardag`ı tariyxıy so`zlerdin` ko`pshiligin tematikalıq toparlarına baylanıslı aldındı bo`limlerde so`z etilip ketti. Sonlıqtan bul jerde ayırımlarına g`ana toqtap o`temiz.

*Tog`ın* iymege ku`sh penen birge ta`sil de kerek (1,188).

*Tu`tin omshadan* shıg`adı, sira` irkile ko`rme (1,150).

...*siltige* salıp qoyıp, juwıp keptirdi (4,48).

Keltirilgen mısallardag`ı go`nergen so`zler turmıslıq zatlar bolıp, «tog`ın» - arbanın` do`n`gelegine iyip islengen yarım do`n`gelek ag`ash, «omsha» -u`yılgen qoz, «silti» - qarabaraqtın` ku`lin suwg`a salıp tındırıp sonın` suwına kir juwıw ushın paydalang`an.

...ol kelgen waqıtta *martıwday* jalpayıp otırsan` kelispes, qorqıp keter, tur.

Ha`li kelmey ot basında *mo`gedek*,

¹⁸ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкіс: Билим, 1994. –Б. 117-118.

Tırp etpesten otırmag`a qart jaqsı (1,78).

Kepshe oynap *leppik ılaydı* shırpa-shırp,

Borbas jerden topıraq shıg`ar gu`rpa-gu`rp,

Aqırasın qaytarıp birew alıp tur (1,48).

...o`zimiz joq-juqa adam *megden`kirep* qaldıq (2,68).

Mamırlap suw jag`alap g`an`qıldasıp qonar g`az (1,63).

Na`she* shekpe, *ko`knar ishpe, *tiryek* jutpa diywana bolasan` (3,119).

Martıw - jalmawız, *ma`stan*, *mo`gedek* - mishel, *leppik ılay* -jabısqaq ılay (sha`ppik), *borbas jer* - orpan`, *ko`pship* jumsalg`an topıraq, *aqıra* - qazıwdan shıg`arılğ`an topıraq, *megden`kirew* - albıraw, *mamırlaw* - zordan ju`riw, gibirtiklew, *na`she*, *ko`knar*, *tiryek* -na`shebentlik zatlar.

b) **Arxaizmler.** So`zlik quramda waqıttın` o`tiwi menen arxaizmlerdin` sinonimleri payda bolıp, olar tilde jiwi jumsala baslaydı. Na`tiyjede so`zler go`nerip arxaizmlerdi payda etedi. S.Ma`jitov shıg`armalarında qollanılğ`an arxaizmler sol zaman ushın ku`ndelikli jiwi ushırasatug`ın so`zler bolıp, ha`zirgi qaraqalpaq tili ushın go`nerip arxaizmlik sıpatqa o`tken so`zler bolıp esaplanadı.

Arxaizmler zaman koloritin, real tariyxıy jag`daylardın` anaw ya mınaw kartinasın ko`rsetiw t.b. ushın qollanıladı<sup>19</sup>. Shıg`armalarda to`mendegi arxaizmler jumsalg`an:

Azatlıqtan mun`lı ko`n`il bolıp jay,

Gu`lla`n jarlı ha`m japakesh bir *jamay* (1,21).

«Jamay» so`zinin` ornına ha`zir klass so`zi qollanılıp, ja`miyetlik qatlamdı an`latadı.

Jetpeslikten *ko`terimge* pul alıp,

Ku`nde to`lewinen shıg`a bilmedin` (1,46)

Mısaldag`ı *ko`terim* so`zi ha`zirgi u`stemege, protsentke qarız alıw ma`nisinde jumsalg`an. Ha`zirgi ekonomika rawajlanıp o`zlesken terminlerdin`

¹⁹ Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектінің лексикасы. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. –Б. 89.

ornına o`zimizdin` tu`pkilikli so`zlerge mu`ta`jlik sezilip atırg`an bir da`wirde ko`terim so`zin ekonomikalıq terminlerge kiritiwge boladı dep esaplaymız.

Juwıqlay ala almassan` *qallashlıq* jora,

Bejerip jerime eksem paxtanı (1,49).

«Qallash» - jarlı, ka`mbag`al ma`nisinde qollanılğ`an.

Qonaq jer tappay shay purıshta jatıp edi, azanda *janbas pulın`dı* ber dep jazdırmadı. (4,48).

«Janbas pulı» jataq jay ushın beriletug`ın to`lem, ha`zirgi waqıtta kirey pulı (kvartplata) dep ju`ritiledi. S.Ma`jitov shıg`armalarında jumsalğ`an go`nergen so`zler xalqımızdın` avtor jasag`an da`wirdegi qollanılğ`an miynet quralları, ja`miyetlik ekonomikalıq turmısında, diniy isenimlerindeki so`zlerinen jeterli mag`lıwmat beriwshi qatlam bolıp tabıladı.

**Frazeologiyalıq so`z dizbekleri.** Ha`r qanday ko`rkem so`z sheberi o`zinin` shıg`armalarında ulıwma halıqlıq tilden o`zinin` do`retiwshilik stiline sa`ykes til quralların paydalanadı. Tildegi turaqlı so`z dizbekleri qurılısı jag`ınan bir neshe so`zlerden ibarat bolıp ma`nisi jag`ınan juwmaqlang`an belgili bir ma`nini an`latıp keledi. Avtor o`z shıg`armalarında frazeologizmlerden ko`rkemlilikke, obrazlılıqtı arttırıw, pikirdi ja`ne de teren`lestirip beriw maqsetinde paydalang`an.

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ko`rkem shıg`armada qollanıw ma`seleleri aktual`lıg`ı ha`m quramalılıg`ı menen ajıralıp turatug`ınlıg`ın ilimpazlarımız o`z miynetlerinde atap o`tedi. Ma`selen: G.Aynazarova «Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramı menen qurılısı ayırım jag`daylarda semantikalıq jaqtan azlı-ko`pli o`zgerislerge ushırag`an tu`rleri ko`rkem shıg`armalarda, a`sirese, poeziyada ko`p ushırasadı»<sup>20</sup>, - dep keltirse, S.İsaev: «Ko`rkem shıg`armada belgili da`rejede jazıwshı intellektine qaray geybir erkinlik, formal` tu`rde ulıwma normadan (awısıw) shıg`ıw, grammatikalıq

²⁰ Айназарова Г. Карақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер (Оқыў –методикалық қолланба). -Нөкис: 2005. –Б. 94.

sistemanın, zanlılıqtın buzılıwı, anomaliyalıq (a`detten tıs), metabazislik (so`z shaqaplarının basqa xızmette jumsalıwı) qubılıslar bolıp otıradı », -deydi. Usı ayılg`an qubılıslar S.Ma`jitov shıg`armalarında jumsalg`an frazeologizmlerde de anıq ko`rinedi.

Frazeologizmler xalıq tilinin erte da`wirlerden kiyatırğ`an so`z baylıg`ının qospalı bir bo`legi esaplanadı.

Shıg`armalarda frazeologizmler ko`pshilik jag`daylarda o`zgerissiz xalıq tilinde qa`liplesken tu`rinde paydalanılğ`anın ko`riwge boladı:

1. *Birotala ala jipti kesip*, bir-birewdi qaytıp ko`rmestey bolıp ketermen (169).

2. *Tis qaqqan* adamsan` g`oy (5,13).

3. *Mıqlım jup, ju`zikke qas qondırğ`anday* (5,32).

4. *Eki ko`zu`mu`z to`rt bolub* ku`termiz (2,64).

Bul mısallardag`ı «ala jipti kesiw», «tis qaqqan», «ju`zikke qas qondırğ`anday», «eki ko`zi to`rt bolıw» frazeologizmleri shıg`armalarda heshqanday o`zgerissiz qollanılğ`an.

Ayırım jag`daylarda xalıq tilindegi frazeologizmler jeke stil`lik maqsette quramına so`zler qosılıp ta qollanılıwı mu`mkin. Bul jag`day shıg`armalarda ju`da` o`nimli. Aytayıq, xalıq tilinde «on` jag`ınan turıw», «to`rt ta`repi qubla», «jutıp jibergendey», «kelebenin` ushın jog`altıw», «awzı pisiw», «isi on`ına aylanıw» sıyaqlı frazeologizmler qollanıladı. Al shıg`armalarda frazeologizmler arqalı aytayın degen pikirdi ku`sheyttiriw, ekspressivligin arttırıw maqsetinde bul frazeologizmlerdin` quramına so`zler qosılıp qollanılğ`an.

1. *Bu`gin on` jag`ın`nan jatıp turg`an* ekensen` (130).

2. *To`rt jag`ın` birdey qubla* (1,128).

3. *Adam jutıp g`ana jibergendey* (1,129).

4. *A`bden kelebenin` ushın jog`altıp otır* (4,41).

5. *Awzın` ku`ta` pisken* eken (1,119).

6. İsin` *bir baspadı* on`g`a jol alıp (1,46).

Shıg`armalar tilinde tilimizde qollanılıp ju`rgen ayırım frazeologizmlerdin` basqa da variantlarının` qollanılğ`anın ushıratamız. Ma`selen: 1. «Tamag`ı toq, ko`ylegi ko`k» frazeologizminin` «tamag`ı toq, qayg`ısı joq» (1,46) variantının` qollanılğ`anın;

2. To`rt ta`repi yaki to`rt tamanı qubla – to`rt jag`ı qubla (1,128).

3. U`nine suw quyıw - sestine suw quyıw (1,43).

4. Tandırdı qızg`anda jabıw - temirdi qızg`anda basıw (3,112).

5. İsi on`ına aylanıw – isi on`g`a jol alıw (1,46).

6. Beldewsiz u`ydin` tutıwınday - beldewsiz u`ydin` shıptasınday (5,8).

7. Da`r`ya tassa tobıg`ına kelmew - ten`iz tassa tobıg`ına kelmew (1,146).

Bul keltirilgen 1-4-mısallardag`ı frazeologizmler xalıq tilinde usı eki variant tu`rinde de qa`liplesken bolsa, birazları (5-7-mısallar) shayırdın` jeke stiline ta`n variantlar bolıp esaplanadı, ma`selen, «ten`iz tassa tobıg`ına kelmew» frazeologizmin avtor seslik uyqastı saqlaw maqsetinde qollang`anı ayqın ko`rinip tur.

A`dette, poeziyada ko`bine buwın sanın keltiriw, uyqastı saqlaw maqsetinde ga`pler, so`z dizbekleri o`zinin` tiykarg`ı orın ta`rtibinen o`zgerip inversiyag`a ushıraw jag`dayları gezlesedi. Bul jag`day shayır shıg`armalarında ayırım frazeologizmlerge ta`n qubılıs:

Tez *tu`sersen` taz kebin`e*, sharqın`a (1,43) «taz kebine tu`siw».

Kolım tiymey ju`r o`lmege (3,96) «o`liwge qolı tiymew».

Altınlı bay suwday tasıp,

*Tarılp tur bizge o`ris* (5,34) «o`risi tarılıw».

Men *ju`rip o`tpeymen shelin`nen* senin` (5,36) «shelinen ju`rip o`tpew» -jaqınlamaw.

Soday-aq, shayır shıg`armaları tilinde ha`zirgi a`debiy tilimizde qollanılmaytug`ın shayırdın` jeke stiline ta`n yaki tek sol da`wirde g`ana

qollanılıp ha`zir qollanılmaytug`ın frazeologizmler de bar. A`lbette, frazeologizmler pu`tkil xalıqlıq tilge ta`n, bir neshe jıllar dawamında qa`liplesken bolıwı kerek, degen menen, bul keltirmekshi bolg`an so`z dizbekleri frazeologizmlerge qoyılatug`ın leksikalıq ha`m grammatikalıq talaplarg`a juwap beretug`ın bolg`anlıqtan bul frazeologizmlerdi de ko`rsetip o`tiwdi maqul dep taptıq:

1. Beldewsiz u`ydin` shıptasında - «orınsız »

Beldewsiz u`ydin` shıptasında qolpılda berdin` g`oy (5,8).

2. A`pjılanın` mayın ishken - «sum»

A`pjılanın` mayın ishken Xıywalı ele sag`an aralasar (1,168).

3. U`yrek jutag`an jılı - «ashlıq, suwsızlıq»

U`yrek jutag`an jılı eki batpan tarı alg`ansan`, birewi bir sıyr, birewi segiz baspaq (5,8).

4. Qazının` qızın muptının` balasına bergendey - «orınlı is»

Qazının` qızın muptının` balasına bergendey bolg`an eken (5,32).

5. Shelinen ju`rip o`tpew - «jaqınlamaw»

Men ju`rip o`tpeymen shelin`nen senin` (5,36).

6. Suw bu`rkip, kesek su`rtip - «maqtap, sulıwlap»

Suw bu`rkip, kesek su`rtip aldırayıq (5,10).

7. Qanın sorıp, ko`z mayın jep, sorpasına qanıw - «qıynaw, azaplaw»

Qanın sorıp, ko`z mayın jep, sorpasına qang`an ku`ni (1,40).

Bul keltirilgen mısallardag`ı en` son`g`ı frazeologizm «qanın sorıw» tu`rinde ha`zir de qollanıladı, degen menen shayır bul mısalda frazeologizmdi bir neshe ten`les komponentlerden ibarat tu`rge keltirip frazeologizmnin` ma`nisin ele de ku`sheytirip beriwge ha`reket etken.

Tilimizde so`zlerdin` ko`p ma`nililikke iye bolg`anı sıyaqlı shıg`armalarda ayırım frazeologizmler o`zinin` tiykarg`ı ma`nisinen awısıp basqa ma`nini an`latıp ta qollanılg`anı ushırasadı. Xalqımızda *shebine shıg`ıw*

frazeologizmi «zıyanın tiygiziw», «ashıwına tiyiw» ma`nisinde qollanıladı, al S.Ma`jitov bul frazeologizmdi :

Shebin`e shıqsam tug`yansız jiberemen (1,130), «izin`e tu`ssem» ma`nisinde qollang`an. Sonday-aq *tu`p degen tu`kirik jerge tu`speytug`ın* «suwıq» ma`nisin bildiretug`ın turaqlı so`z dizbegin o`z shıg`armalarında tiykarg`ı «suwıq» ma`nisinen basqa «abıraylı», «hu`rmetli» ma`nisinde de qollanıadı. Mısalı:

- *Tu`p degen tu`kirik jerge tu`speytug`ın* suwıqta (4,101) «suwıq» ma`nisi,

-*Tu`p degen tu`kirigimiz jerge tu`spey, sag`ımız sınbay kelgende* o`z tuwg`anım senlerden sag`ım sinatug`ın bolsa, birotala ala jipti kesip, bir-birewdi qaytıp ko`rmestey bolıp ketermen (1,169). Bul mısalda «abıraylı», «hu`rmetli» ma`nisinde jumalg`an.

Avtor o`z shıg`armalarında ten`les eki komponentli frazeologizmlerden de utımlı paydalang`an: ...Aydos biy degenler baslıq bolıp turg`anında *qanatlınıń qag`ıwın, tumsıqlıńnıń shoqıwın* ko`rmey turg`an eken (1,166).

*Atanın` salg`an jolı, enenin` pishken tonı* degendey biz bay qa`desin sorap keldik (5,13). Mısallardag`ı, qanatlıg`a qaqtırmaw, tumsıqlıg`a shoqtırmaw - qorg`aw, saqlaw, atanın` salg`an jolı, enenin` pishken tonı - da`stu`r ma`nisinde qollanılg`an ten`les eki komponentli frazeologizmler esaplanadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, o`zinin` obrazlılg`ı menen teren` ma`nililigi menen ko`zge tu`setug`ın frazeologizmler ha`rbir millet tilinin` baylıg`ın ha`m ta`sirliligin ko`rsetetug`ın ko`rinisi bolıp tabıladı. Demek, Seyfulg`a`bit Ma`jitov qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramının` qaymag`ı esaplanatug`ın turaqlı so`z dizbeklerin og`ada sheberlik penen o`zinin` do`retiwshilik maqsetlerine muwapıq orınlı ha`m da`l qollanıwı arqalı a`debiy tilimizdin` ko`rkemlik da`rejesinin` artıp, milliy tilimizdin` ma`nilik jaqtan bayıwına belgili da`rejede ta`sir jasag`anın ko`remiz.

IV. S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde so`zlerdin` qollanıw o`risi

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanıw o`risi boyınsha so`zler eki toparg`a: jalpı xalıqlıq leksika ha`m sheklengen leksika bolıp bo`linedi. A`lbette, bulay bo`liwde so`zlerdin` ulıwma xalıq ta`repinen qabıl etilgenligi yag`nıy ha`r qıylı belgileri boyınsha jalpı xalıqlıq sıpatqa iye bolıwı yamasa so`zlerdin` ayırım aymaqta yaki belgili bir sotsiallıq toparlarda, ka`sip iyelerinin` so`zlik qorında g`ana qollanıw o`zgeshelikleri esapqa alınadı.

Biz, de shıg`armalarda qollanılg`an so`zlerdi qollanıw o`risi boyınsha usılay eki toparg`a bo`lip u`yrenemiz.

Ulıwma xalıqlıq leksika. Jalpı xalıqlıq leksika bul a`debiy tildin` so`zlik quramının` tiykarın, tiykarǵı baylıǵın ko`rsetedi<sup>21</sup>. Solay eken, qaraqalpaq a`debiy tilinin` qa`liplesiwine o`zinin` shıg`armaları, da`slepki ana tilindegi sabaqlıqları menen u`les qosqan S.Ma`jitov ha`mme xalıqlar ushın tu`sinikli bolǵan jalpı xalıqlıq leksikadan ju`da` utımlı ha`m orınlı paydalandı. Ha`tteki o`z sabaqlıqlarında en` tiykarǵı tu`siniklerdin` atamaları yag`nıy turmısta jiyi qollanılatug`ın so`zlerden mısallar alıp toparlarg`a bo`lip ko`rsetedi. Bug`an adam mu`shelerinin` atamaların jeke bo`lip ko`rsetiwi misal boladı: *bas, man`lay, qas, ko`z, qabaq, kirpik, qulaq, murın, awız, til, jutqınshaq, o`n`esh, kegirdek, qol, iyin, jawırın, bilek, tirsek, qara alaqaq, barmaq, o`kpe, bawır, ju`rek, bu`yrek, quwıq, ishek, ko`kirek, qabırǵa, san, janbas, ayaq, taban.*

Avtor o`z shıg`armalarında jalpı xalıqlıq leksikanın` bir toparın quraytug`ın terminlerden de o`nimli paydalang`an. Bul shayır jasag`an da`wir ja`miyetlik-siyasiy ha`m ekonomikalıq jaqtan o`zgerisler da`wiri bolǵanlıqtan ayırım xalıqaralıq so`zler sonday-aq sabaqlıqlarda ha`r qıylı ilimiy terminler de ushırasadı. Mısalı:

²¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкіс: Билим, 1994. –Б. 80.

İste - ilim kerek, ilimde - ho`ner,
 İlimsiz is o`nbes, ol demde so`ner,
 İsker qa`nigeler, *texnik, injener*,
 Xızmetke jegildi, Taza arnag`a.
 Ko`p boldı qatnasqan injener-texnik,
 Zverovta boldı u`lken *desatnik* (1,91).
 Basılsın *gazeta*g`a xatın`,
 Jurtqa belli bolsın atın` (1,90).
 Otızınshı jılı, *noyabr`* ayı (1,90).
 Ja`ha`n jaratılıp, *million* jıl o`tip (1,26).
 Qay *filosof*_shıg`ıp ornattı jolın,
 Qaysı dana sozdı g`a`ripke qolın (1,26).
May, oktyabr`, yanvar` (1,26).
 ...İzine *politsiya* salajaq bolg`an son` moynına suw quyılğ`anday boldı
 (1,147).
 ...haqıyqıy *protokollap* xat jazdırayıq (1,151).
 Qojan: -*Akt* jaz (1,158).
 Seni *polktın`* keselxanasında qarataman (1,159).
 Mısallarda keltirilgen *texnik, injener, noyabr`, million, filosof, politsiya, akt, polk* so`zleri xalıq aralıq so`zler bolsa, sabaqlıqlarda *ha`rip, so`z, dawıs* (ses), *imla, til, sozımlı sesler, so`zlerdin` a`sli* (tu`biri) sıyaqlı lingvistikalıq terminler, *jan`ıltpash, jumbaq, naqıl-maqal, ku`lki* (anekdot) sıyaqlı ko`rkem a`debiyat terminleri de ushırasadı.

**Qolanılıw o`risi sheklengen leksika.** S.Ma`jitov shıg`armaları tilinde so`zlik quramnan orın alg`an, degen menen qollanıw o`risi sheklengen, qaraqalpaq a`debiy tilinde o`nimsiz jumsalatug`ın so`zler de paydalanılğ`an. Qaraqalpaq tilinde bunday so`zler qatarına awızeki so`ylew tilinin` elementleri, vulgarizmler, dialekt so`zler, ka`siplik so`zler, tabu ha`m evfemizmlerdi kirgizsek boladı. Bul so`zler avtordın` poeziyalıq shıg`armaları menen birge

dramalarında o`nimli qollang`an. Sebebi dramaliq shig`arma xalıqtın` da`l turmısın ashıp beriw ushın saxnag`a beyimlestirilip jazıladı, sonlıqtan onda ayırım awızeki so`ylew elementleri, vulgarizmler saxnalıq ko`rinislerdin` ta`biyiy shig`ıwı ushın qollanıla beredi. Usılayınsha avtor qahramanlardın` xarakterin ashıp beriw ushın bul so`zlerdi orınlı paydalang`anın ko`remiz.

Awızeki so`ylew tilinin` elementleri. Bul da`wirde awızeki so`ylew tilinin` birlikleri qaraqalpaq a`debiy tilinde o`nimli qollanıldı. Bunın` baslı sebebi a`debiy til menen awızeki so`ylew tilinin` arasında shegaranın` joqlıg`ında edi. Ag`artıwshı-shayır S.Ma`jitov o`z shig`armaların barınsha a`piwayı ha`m xalıq tilinde tu`sinikli etip jetkeriwge uring`anın avtordın` dramaları tastıyıqlaydı. Dramalıq shig`armalarda bunday so`zlerdi qollanıw na`tiyjesinde shig`arma qaharmanlarının` jeke xakteri ashıp beriledi ha`m shig`arma waqıyaları so`z etilip atırg`an aymaqtın` tillik o`zgesheligin ko`rsetiwden ibarat.

Awızeki so`ylew tilinin` elementleri o`zbek jadid dramalarında da o`nimli qollanılg`anı tuwralı F.Babadjanov o`z jumısında bılay deydi: «Dramalar matnida suzlashuv nutqiga xos elementlari kwplab wrinlarda uchraydi va ular badiyiy nutq elementlari bilan sintezlanib wzbek tilida yangi bir nutq shakli – dramatik nutqning shakillanishiga zamin hozirlagan»²².

Shig`armalar tilinde to`mendegidey awızeki so`ylew tili birlikleri qollang`an:

Chaypurış: *Nag`ılg`an* (1,152), *Topar ballar oynar oyn*, *Tez bolajaq ku`nnin` nurı* (1,64), *Bayraqqa qosar shıqqasın taptan* (1,77), *Erkinlikten payda alalmas*, *El bosa nadan qaralpaq* (1,58), *Sende de da`rt bar qusar*, *mende kesh qayg`ım awır* (1,69).

Mısallardag`ı dıqqatqa aling`an nag`ılg`an (ne qılq`an), ballar (balalar), shıqqasın (shıqqan son`), bosa (bolsa), qaralpaq (qaraqalpaq) so`zlerinde ayırım

²² Бабаджанов Ф. Қ. Ўзбек жадид драмаларинини лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ...дис. –Самарканд: 2002. –Б. 36.

sesler awizeki so`ylew tiline ta`n almasıp, eliziyag`a ushırap qollanılsa, qusap (uqsap) so`zinde metateza qubılısına ushırag`anın ko`remiz.

Ayırım o`zlesken so`zler quramındag`ı fonetikalıq o`zgerisler de awizeki so`ylew tilinin` ta`sirinen payda bolg`an. Mısalı: *Oyaz* (uezd), *bolıs* (volost`), *pristawitel* (pristavitel`), *qarındash* (karandash), *gulayıt* (gulyat`) sıyaqlı so`zler sol da`wirde awizeki so`ylew stilinde qollanılwı boyınsha berilgen.

S.Ma`jitov dramalarında rus adamların qaraqalpaqsha so`yletkende olardıń tilinde rus tilinin` aktsenti menen beriwi bul da awizeki so`ylew tilinin` elementleri esaplanadı:

Uezd: -*Ay-ay bolıs, seniki aqıl ken`, endi solardı aydasan`shı* (1,136).

- *Bizdiki eki politsiya bar g`oy, sonı bizge tapsıradı. Seniki buyıradı* (1,137).

**Dialektlik so`zler.** XX a`sirdin` basında ele qaraqalpaq a`debiy tili tolıq qa`liplespegenlikten bul da`wirdegi shıg`armalarda ayırım dialekt so`zlerdin` de qollanılg`anın ko`remiz. Dialekt so`zler belgili bir aymaqta g`ana qollanılp sol jerde jasıwshı adamlardıń leksikasında ushırasatug`ın so`zler esaplanadı. S.Ma`jiovtnıń dramalıq shıg`armalarında dialektizmlerdin` jumsalıwı arqalı aymaqlıq tillik o`zgesheliklerdi ko`rsetiwge urınılg`an.

Prof. B.Orınbaev, dialekt so`zlerdin` o`nimli qollanılwı na`tiyjesinde olar awizeki so`ylew tiline ha`m onnan a`debiy tilge o`tedi²³, dep keltirse, prof. E.Berdimuratov: Ha`zirgi zaman qaraqalpaq a`debiy tilinin` leksikası dialektlik birliklerdin` esabınan da ken`eygenine gu`man joq²⁴, - dep ko`rsetedi. Bunın` ayqın da`liyli sıpatında biz ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` arqa dialekt tiykarında qa`lipleskenin ayta alamız. Solay eken, avtor o`z shıg`armalarında dialektlik elementlerden paydalanıw arqalı belgili bir maqsetlerdi aldına

²³ Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. –Тошкент: 1982.-Б. 15.

²⁴ Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология .-Нөкіс: Билим, 1994. –Б. 84.

qoyg`an dep esaplaymız. Do`retpelerde dialektizmlerdin` to`mendegidey tu`rleri ushırasadı:

a) Fonetika-morfologiyalıq dialektizmler.

Eljiretip *ko`n`lin* onın` da an`latıp ashıq *ha`lin* (1,69).

...*Hawa* desen` oyazg`a barayıq (5,6).

İgana qız ko`ship sarg`a,

O`tkizbe ku`ndi biykarg`a (1,37).

Bul mısaldag`ı dialektizmler, tiykarınan, qaraqalpaq tilinin` qubla dialektine ta`n bolıp esaplanadı, ko`n`lin-kewlin, ha`lin-halın, hawa-awa, igana-yagana, jeke o`zi (jalg`ız) ma`nisindegi so`zler.

b) Leksikalıq dialektizmler.

Barmag`an jerin` *qarap*, barg`an jerin` abad (1,67).

Qarap dialektizmi «A`miwda`r`ya» qosıg`ında «wayran» ma`nisin bildiredi.

...qurıdan qurı simpiyıp barıwın` *a`bes*- dedi (1,166).

Mısaldag`ı «a`bes» so`zi «ersi» ma`nisin an`latıwshı dialektizm.

«Bag`dagu`l» p`esasında:

Kesellikte uyqı, ku`ndiz *aram* joq,

O`rtenbekten basqa eter sharam joq (1,121).

Shadlıq ketip, ornın tutıp qayg`ıg`a,

Jas basımnan qıyal ne de, *gu`lpet* ne? (1,121)

Dramada qollanılg`an *aram*, *gu`lpet* dialektlik leksemaları «dem alıs» ha`m «qayg`ı» degendi bildiriw ushın jumsalg`an. Joqarıdag`ı mısallardan ko`rgenimizdey qollanılg`an dialektizmlerdin` ko`bisi qubla dialektinde, sonday-aq arqa dialektinin` o`zbekler jasaytug`ın jerlerinde ushırasatug`ın so`zler. Bunday so`zlerdi shıg`armalarda paydalanıw arqalı avtor sol aymaqta jasawshı xalıqlar tilinen o`zgeshelik ta`replerin ko`rsetpekshi bolg`an.

Ka`siplik so`zler. S.Ma`jitovtın` shıg`armalarında jumsalg`an qollanıw o`risi sheklengen so`zlerdin` qatarında ka`siplik so`zler de bar. Ka`siplik so`zler

ken` xalıqqa tanımalılıqqa iye emes, ko`bine belgili bir ka`sip iyelerinin` tilinde g`ana qollanılatus`ın so`zler bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı a`zelden, diyxansılıq, balıqshılıq ha`m sharwashılıq penen shug`ıllanıwshı xalıq bolg`anlıqtan avtordın` shıg`armalarında usı ka`siplerge tiyisli ko`plep so`zler ushırasadı.

Sharwashılıq ka`sibine baylanışlı to`mendegi so`zler qollanılğ`an :

*Taza to`ller* qosılıp shan`laqqa mal tolğ`an ku`n (1,63). Minbek ushın at saylasaq, *Eger, dizgin, terlik* da`rkar (1,80). *Jez buydan`dı* uslap birew, Bassa eriksiz *sho`gersen`* (1,127) . Tolıtmadıń *dorbamdı, Tuwarıp* alıp minesen`, Ko`rsetshi deysen` *jorg`an`dı* (2,67). ...Bul saparı *qanjıg`an`* qızarg`an qusaydı (1,146). ...Shımbay iytin` moynına jip tag`ıp atasının` *tepkisine* berdi. (1,163). *Ko`terem* bir aqsaq baspaq qusaydı (5,9). Sharwalar *gu`zemin* aldı (4,45).

Bul mısallardag`ı *taza to`l, eger, dizgin, terlik, jez buyda, dorba, tuwarıw, jorg`a, qanjıg`a, tepki, ko`terem, gu`zem* so`zleri sharwashılıq ka`sibine ta`n so`zler bolıp: «*Taza to`l*» - maldın` jas tuqımı, balası, eger, *dizgin, terlik, dorba, tepki, qanjıg`a, tuwarıw* sozleri jılqıshılıqqa baylanışlı so`zler, «*jez buyda*» - o`gizdin`, tu`yenin` murnına ildiretug`ın temir, «*ko`terem*» - arıq, «*gu`zem*» - qoylardın` gu`zdegi qırqılğ`an ju`ni ma`nilerin bildiredi. Ja`ne diyxansılıq ka`sibine baylanışlı to`mendegi so`zler qollanılğ`an:

Abaylap ju`r, qurt tu`spesin,

Paxtan`dı otaq baspasın (1,48).

Shel shawıp, bel tewip bilegim talmas (1,50).

Bir bel topıraq baylar *shıg`ır salmanı* (1,76).

Mintazlap, puxtalap alıp tarashın,

Etip suwdın` irkilmestey sharasın (1,48).

To`ginnen son` shıg`ırın`, otız eki dıg`ırın` (2,67).

Mısallardag`ı *qurt tu`siw, otaq basıw, shel shabıw, to`gin* so`zleri tilde tu`sinikli so`zler bolsa, al *shıg`ır salma* - shıg`ır arqalı suw shıg`arılatug`ın

salma, *tarashın alıw* – «tegislew» ma`nisin an`latıp kelgen. Balıqshılıq ka`sibine baylanıslı so`zler:

Retinde mu`ta`j bolarsan`,

*Eskek, tayaw, o`rlik* da`rkar (1,80).

Siz *darg`asız* tuwrı jolg`a salmag`a (1,30).

Sal tayanıp ıqtırmastan,

Suwdan keshtin` juqtırmastan (1,54).

...Erten`ine *sholpı* su`zse, ol ku`ni u`sh balıq tu`sipti (1,161).

...Sa`yeke ko`lge barıp, *shanıshqı* bilen sobap ... balıqların *jormalg`a* dizip, ag`asının` izinen su`yrep baratırıp edi (1,180).

Balıqshılıq ka`sibine tiyisli bul so`zler «eskek, tayaw» - qayıqtı esip, tayap ju`rgiziwshi qurallar, «o`rlik» - kemenin` jelqomın qıstırıwg`a yaki jip tag`ıp su`yrewge arnalg`an ag`ash, «darg`a» - jag`ıstan qayıq penen o`tkeriwshi, joqarıdag`ı misalda awıspalı ma`nide qollanılıp «jol ko`rsetiwshi» ma`nisinde jumsalg`an. «Sal» - ag`ashtan buwıp islengen suwdan ıg`ıp o`tiwge arnalg`an zat, «sholpı», «shanıshqı» - balıq uslaw a`sbapları, «jormal» - balıq dizetug`ın jip ma`nilerin an`latıp kelgen. Bul ka`siplik so`zler ha`zirgi waqıtta xalıqtın` barlıq qatlamına tu`sinikli bolmag`anı menen avtor jasag`an ha`m onnan aldındı da`wirlerde tiykarınan xalqımız usı ka`sipler menen shug`ıllanganlıqtan, bul so`zlerdin` qollanıwı bir qansha o`nimli edi.

Vulgarizmler. Vulgarizmler so`ylew tili leksikasına tiyisli, a`debiy tilge kirmeytug`ın so`zlik qatlam esaplanadı. Vulgarizmlerge tiykarınan so`ylew tilinde qollanılatug`ın ayırım ma`deniyatsız (so`gis, g`arg`ıs) so`zler kiredi. S.Ma`jitovtın` dramalarında bul katlamg`a tiyisli so`zlerdi ushıratamız. Sebebi drama saxna ushın jazılıp, xalıqtın` turmısındag`ı waqıyanı da`l sa`wlelendiriw ushın avtor o`z p`esalarında bunday so`zlerdi de paydalang`an. Dramalarda so`giw ha`m g`arg`aw ma`nisindegi turpayı so`zlerdi ushıratamız. Olardı to`mendegi misallarda ko`remiz:

Ha`, *atan`a na`lettin` g`arı* senin` (1,35), Ha`, *ko`zi aqpag`ır* (5,7), Ha`, *qarızın`nın` astında qalg`ır*, seni satıp beremiz, seni (1,133), Ha`, beretug`ın atı Sha`mshet bolıstın` *ısqatına jarasın* (1,134).

Sonday-aq, dramalarda orıs milleti wa`killeri tilinen orıssha so`zler de qollanılğ`an: Ax, *sukkin sın*, endi ne qılasan`? (5,50).

Qaraqalpaq xalqı o`zinin` sheshenlik, juwabıy so`zleri menen awızeki do`retpelerinen belgili. Dramalar tilinde ayırım turpayı tu`rdegi, juwabıy ushırma so`zler de qollanılğ`an:

- Atan` dese atan` dermen, haqım bar dese ne dermen (1,128).
- Qız ta`n`risi mal degen (1,129).
- Jası alpısqa kelgende kewli a`njir ku`segen (1,130).
- Jarlının` kewli qurt ku`seydi, u`yinde as qatıg`ı joq degendey (1,131).
- Mınaw qalay-qalay, go`ne tamday jan`g`ırap ha` dese, ha` dep, ma` dese, ma` dey beresen` g`oy (1,132).
- Qoydın` arqası qıshısa, shopannın` tayag`ına su`ykenedi degen-aw (1,142).
- Jinnen ayrılğ`an porqanday sap boldın` ba (1,144).
- Ha`y, sen bir jin`g`ıl jutqan adamday qayqayıp qata qaldın` g`oy (1,146).
- U`stine qatın alsan` qatının` sheke tamırı tırısıp tarta beredi (1,146).
- Qashqan jawg`a qatın er- degendey, talıp atırg`an adamnın` u`stinde bola berdi alaqojanın` oyını (1,149).

S.Ma`jitovtın` shıg`armalarında bunday xalıq tilindegi juwabıy so`zlerdi, ten`ewlerdi qollanıwı avtordın` qaraqalpaq xalqının` da`stu`rlerin ju`da` jaqsı bilgeninen derek beredi. Bul keltirilgen mısallar avtordın` haqıyqıy ko`rkem so`z zergeri ekenin da`lilleydi.

**Tabu ha`m evfemizmler.** Qaraqalpaq tilinde ayırım so`zlerdi ha`r qıylı isenimlerge baylanışlı aytıwdı qadag`an etken. Bul ja`miyettin` erte

zamanlardag`ı rawajlanıw da`wirinde, ha`r tu`rli sebeplerge ko`re kelip shıqqan. Bunday qadag`an etiwden kelip shıqqan so`zler tabu so`zler delinedi.

Do`retpelerde kelinshek ku`yewinin` tuwısqanların` sonday-aq jaqın adamların` atın aytpay ha`r qıylı atlar menen ataw jag`dayları az sanda bolsa da ushırasadı. Bunday tabu so`zlerge to`mendegi mısallardı keltiremiz:

- Ha`, *sheshe*, bılır sen de *mirzag`anı* oqıwg`a jiberip edin` (1,182).

- *Biykeshtin`* sag`an ayt degen arzı bar (1,127).

- Sol waqıtta Ma`kar`yanın` ku`yewi ayttı:- *Qayın atama* bar.

Mısallardag`ı «sheshe» so`zi ku`yewinin` jen`geleri, «mirzag`a» ku`yewinin` inileri, «biykesh» ku`yewinin` qarındaslarına aytılsa, «qayın ata» ku`yewinin` a`kesine aytıladı. Biraq joqarıdag`ı mısalda «qayın ata» so`zi jigit ta`repinen hayalın` a`kesine aytılıp tur.

Tilde qanday da bir zattı ya ha`reketti tuwrıdan-tuwrı aytpay, onı jumsartıp basqa bir so`zler menen ataw evfemizim delinedi.

Evfemizimler bir so`zdi ekinshi so`z arqalı ma`nilik jaqtan jumsartıp, sıpayı tu`rde beriwden kelip shıqqan so`zler bolıwına baylanıslı olar ko`rkem shıg`armalar leksikasının` semantikalıq ta`sirliligin do`retiwde o`z ornına iye<sup>25</sup>. S.Ma`jitov evfemizimler arqalı ko`rkem obrazlıqtı jarata alg`an. Mısalı:

O`ner-bilim bilgen jurtlar,

Tastan saraylar saldırdı,

Aylıq joldan *ko`z jumg`ansha*,

Tu`n-tuwra xabar aldırdı (1,99).

Ardaqlı analar, a`rmanda ketti.

Qayg`ıdan sarg`ayıp, *o`miri o`tti* (1,38).

Bolis: - Men bir *saralap keleyin* (1,158). Sa`meke: - Bizdi kempirimiz benen Sha`mshet bolıs jamanlap *u`yge saldırdı* (1,153). - Abat barıp İniyat bolısqa *taslap*, ag`a tuting`an (5,6).

²⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: 1994. –Б. 60.

Mısallarda keltirilgen «ko`z jumıw», «o`miri o`tiw» evfemizmleri o`liw so`zinin` jumsartıp aytılwı bolsa, «saralaw» - ha`jetke shıg`ıw, «u`yge saldıraw» - tyurmag`a qamaw, «taslaw» so`zi «para beriw» so`zlerinin` sıpayılastırıp qayta atalıwı bolıp esaplanadı. Ko`rip o`tkenimizdey avtor evfemizmlerdi tan`lap paydalanıw arqalı shıg`armalardın` leksikasın bayıtıp, shıg`arma tilinin` obrazlılıg`ın ku`sheyte alg`an.

JUWMAQ

XX a`sirdin` birinshi yarımında qaraqalpaq xalqınin` siyasiy-ja`miyetlik ha`m ma`deniy o`mirinde u`lken o`zgerisler ju`z berdi. Qaraqalpaq xalqınin` o`z g`a`rezsizligine erisiw ushın alıp barg`an ko`p a`sirlik gu`resleri dawam ettirildi, milliy o`zlikti an`law, ag`artıwshılıq-ja`didshilik ha`reketleri ken` en jaydı. 1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı respublikası du`zildi. Jergilikli baspa so`z payda boldı. Qaraqalpaq tilinde da`slepki sabaqlıqlar do`retildi. Milliy qaraqalpaq jazıwı qa`liplesti. Bul jumislardı a`melge asırıwda talantlı ko`rkem so`z sheberi, belgili ag`artıwshı Seyfulg`a`bit Ma`jitovtın` (1869-1938) ilimiy, do`retiwshilik xızmeti ayırıqsha boldı. S.Ma`jitov o`zinin` prozalıq, poeziyalıq ha`m dramalıq shıg`armaların do`retiw menen birge til bilimine, sabaqlıqlar do`retiw ma`selesine ayırıqsha itibar bergen ko`rnekli ag`artıwshı - so`z ustası esaplanadı. Bul da`wirde til ma`selesi u`lken siyasat da`rejesine ko`terilip atır edi. Basqa da ja`didshiler sıyaqlı qaraqalpaq ja`did ag`ımı wa`kili S.Ma`jitov ta bul siyasiy protsesske belsene qatnastı ha`m qaraqalpaq a`debiy tilinin` rawajlanıw ha`m qa`liplesiw jolında imla qag`ıydalar islep shıg`ıw, milliy qaraqalpaq jazıwın qa`liplestiriw, a`debiy tilimizdin` belgili bir normalarının` turaqlasıwında ko`plegen jumislardı a`melge asırdı. Sonı da aytıw kerek avtor ta`repinen do`retilgen da`slepki sabaqlıqlar son`gı da`wirlerdegi jaratıl`an sabaqlıq ha`m oqıw qollanbalarg`a derek bolıp xızmet etti. Solay eken onın` ko`rkem shıg`armaları, sabaqlıqları bu`gingi ku`nde de o`zinin` qunın joytqan joq, o`z aktual`lıg`ın saqlap qalg`an. Biz qaraqalpaq xalqınin` ma`deniy o`mirinde XX a`sirdin` birinshi yarımında o`shpes iz qaldır`an S.Ma`jitovtın` miyraslarının` leksikalıq o`zgesheliklerin u`yreniw tiykarında to`mendegidey juwmaqlarg`a keldik:

1. Shayır shıg`armaları tilindegi so`zlerdi tematikalıq toparlarga ajıratıp u`yreniw arqalı shayır jasag`an da`wirdegi siyasiy, sotsial-ekonomikalıq

sonday-aq turmıstın` ha`r qıylı tarawlarında qollanılğ`an so`zler ha`r ta`repleme analizlendi. Ayırım so`zlerdin` etimologiyası tuwralı pikirler bildirildi.

2. Shayır shıg`armaları tilindegi o`zlestirilgen so`zlerdin` belgili toparın arab, parsı tillerinin` so`zleri ha`m XIX-XX a`sirlerden baslap rus tili ha`m rus tili arqalı basqa tillerden kirgen so`zler quraydı. Sonday-aq shıg`armalarda ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde qollanılmaytug`ın arab-parsı so`zleri de ushırasadı. Al rus tilinen kirgen so`zlerde xalıq tilindegi qollanılwı boyınsha ayırım fonetikalıq o`zgesheliklerge de ushırag`an.

3. S.Ma`jitov do`retpelerinde jumsalg`an so`zlerdin` semantikalıq o`zgesheliklerin izertlew arqalı shayırdın` qaraqalpaq tilinin` so`zlik baylıg`ın rawajlandırıwg`a qosqan u`lesi u`yrenildi. Shıg`armalarda jumsalg`an so`zlerdin` semantikalıq o`zgesheliklerin anıqlawda so`zlerdin` ko`p ma`niligi, olardın` awısıw usılları, sinonim, antonim, omonim so`zler ha`m frazeologiyalıq so`z dizbekleri u`yrenildi, olardın` qollanılw o`zgeshelikleri izertlendi.

4. S.Ma`jitov do`retpeleri tilindegi qollanılw o`risi sheklengen so`zler yag`nıy awızeki so`ylew tili birlikleri, dialektlik so`zler, ka`siplik so`zler, vulgarizmler, tabu ha`m evfemizmler ha`r ta`repleme u`yrenildi. Bul toparg`a kiretug`ın so`zler, shayırdın` a`sirese, dramalıq shıg`armalarında o`nimli qollanılg`anı anıqlandı.

PAYDALANILG`AN A`DEBİYATLAR

I. Siyasiy a`debiyatlar

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. –Тошкент: Маънавият, 2008. –174 б.

II. Monografiya, sabaqlıq, toplamlar

2. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент: 2006.- 262 б.
3. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер (Оқыў –методикалық қолланба). -Нөкис: 2005. -118 б.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ хәм қарақалпақ жазба әдебий тили. - Нөкис: Билим, 1997. -21 б.
5. Абдиназимов Ш. Сөзлерим мерўертдур айтылған хәр бир. -Нөкис: Билим, 1997. -32 б.
6. Әлеуов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесийи хәм раўажланыўы. -Нөкис: Билим, 1993. -504 б.
7. Байниязов Қ. Таң жулдызлары. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. -160 б.
8. Байниязов Қ. Ағартыў қарлығашы. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1996. 24 б.
9. Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. ИСГТЯ. Ч. IV. Лексика. –Москва: 1962. –С. 69-100.
10. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. - М.: АН СССР, 1951. Т. 1. – 398 с.
11. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. -88 б.
12. Доспанов О. Қарақалпақ тилинің кубла диалектинің лексикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 264 б.

13. Есемурат Бердимурат улы. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: Билим, 1994. -184 б.
14. Karimov A., Pirniyazov J. A`debiy oqiw. 5-kl. –No`kis: Bilim, 2003. - 200 b.
15. Қарақалпақ әдебияты классиклериниң шығармаларының тили / Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. –Н.: Билим, 1995. -172 б.
16. Қайырбаев Ж. Биринши класста саўат ашыў методикасының қысқаша очерки.-Нөкис: 1972.
17. Mambetov K., Jaqsimova G. Qaraqalpaq a`debiyati (Orta mekteptin` 7-klasi ushin sabaqliq) -No`kis: Bilim, 2002. -254 b.
18. Махмуд Қошғарий. Девону луғат ит–турк. – Тошкент, 1960. –Т. I., 1961–Т. II., 1963 –Т. III. –1390 б.
19. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Тошкент: 1959.
20. Нажимов А. Соңғы дәўирлерде қарақалпақ тили сөзлик курамының раўажланыўы // Ҳазирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. -Нөкис, Билим, 1993. –Б. 39-53.
21. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: Қаракалпақстан, 1976. -400 с.
22. Нурманов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Ташкент: Ўзбекистон. 2002.
23. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. -80 б.
24. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. –356 б.

25. Шамшетдинов Ш. Аяпберген Муўсаев шығармалары тилинің орфографиясы ҳаққында / Қарақалпақ тил билиминің гейпара мәселелери ҳаққында. -Нөкис, 1994.
26. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. -116 б.

III. Dissertatsiya ha`m avtoreferatlar

27. Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилидаги мева ва поллиз номлари.: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. -Нөкис: 2006. -22 б.
28. Бобожанов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари: Филол .фан. номз. ...дис. –Самарканд: 2002. -120 б.
29. Кудьярова Ш.Т. Қарақалпақ ва қозоқ тилларидаги сўзларнинг лексик-семантик хусусиятлари.: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. - Н.: 2006. -25 б.
30. Оразымбетова З. Қарақалпақ вақтли матбуоти тилинің шаклланиши (1924-1940 йиллар матбуоти асосида):. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. -Н.: 2006. -22 б.
31. Сейтмуратов Қ. Сейфулғабид Мажидовнинг маърифий-жадидчилик фаолияти ва таълим-тарбиявий қарашлари.: Педог. фан. номз. ...дисс. автореф. –Т.: 2007. -24 б.

IV. So`zlikler

32. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: 1985. -158 б.
33. Қарақалпақ тилинің түсіндирме сөзлиги. I том. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. -402 б.
34. Қарақалпақ тилинің түсіндирме сөзлиги. II том. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. -388 б.
35. Қарақалпақ тилинің түсіндирме сөзлиги. III том. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. -368 б.

36. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. -634 б.